

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXV. broj 3 (144), Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2019 /sivan-tamuz-av-elul 5779-tišrei

U spomen: György Konrád (1933–2019)

Pisac i njegov Heliopolis

Onu gotovo zaboravljenu ideju o plemstvu duha, koju je rekreirao Rob Riemen, u najnovijoj povijesti naše civilizacije malo je tko utjelovio tako dosljedno kao Konrád

Piše Zdravko Zima

Tridesetog siječnja 1933. Hitler je postao njemački kancelar. Jedva dva mjeseca poslije, drugog travnja, u anonimnom gradiću teško izgovoriva imena na istoku Mađarske, u Berettyóújfalu, rodio se György Konrád, jedan od najvažnijih mađarskih pisaca i intelektualaca novijeg doba. Židovsko podrijetlo, kao i činjenica da ga je od početka na ovaj ili onaj način pratila sjena nacističkog diktatora, bitno su odredili njegovu sudbinu i ono što je poduzimao za svog bogatog i svakojakim kontroverzama prepletenog egzistencijalnog puta. Onu gotovo zaboravljenu ideju o plemstvu duha, koju je rekreirao Rob Riemen, u recentnoj povijesti europske civilizacije, pa onda i Mađarske, rijetko je tko utjelovio tako dosljedno kao Konrád. Još dok je bio nepoznat pisac, potom u sedamdesetim godinama minulog stoljeća, kad je njegova slava koincidirala s disidentskim i prognaničkim statusom, ali i poslije, nakon pada komunizma, sve do posljednjeg časa (umro je 13. rujna ove godine u Budimpešti), ideju plemstva duha taj je Ugrin, Židov i *citoyen du monde* nosio kao svoju jedinu i nepoderivu zastavu. Nije ju nosio ni zbog kakve poze, nego zato što je bio svjestan da samo takva vizija intelektualnog ili spisateljskog poslanja implicira mogućnost slobode, a samim tim i demokracije koja nije mrtvo slovo na papiru ili dimna zavjesa za promociju pučističkih i *eo ipso* fašističkih ideologija.

Dok je starim kontinentom harao nacizam, Thomas Mann je 1940. na Claremont Collegeu u Los Angelesu, kao predstavnik jedne drukčije Europe, održao predavanje u kojem je objašnjavao kako su riječi izgubile iskonsko značenje i kako su fašisti zavladaali zahvaljujući savršenoj manipulaciji lažima. Svoj istup pisac *Doktora Faustusa* zaključio je svojevrsnom opomenom Amerikancima: ne zaboravite, dođe li fašizam ikad u vašu zemlju, doći će pod firmom slobode! Ništa novo pod kapom nebeskom, reklo bi se. Nema sumnje, fašizam je europska tekovina *per se*, a Amerika ništa drugo nego produžena ruka stare i dekadentne Europe. Pisac koji pristaje na kolektivističke ideologije s ovim ili onim predznakom izdaje univerzalne ideale u ime partikularnih i profitabilnih. Takvo što Konrádu nije bilo ni na kraj pameti, koliko zato što je u sebi nosi židovske korijene, toliko zbog duboko ukorijenjena osjećaja za historiju ili, drugim riječima, za cjelinu; zato nije čudno da je ideju upokojene Habsburške Monarhije u svojim tekstovima i javnim proklamacijama transferirao u utopijsku sliku Srednje Europe kao univerzalističkog i nikada dosanjana sna. Po onoj staroj, ali neizbježnoj formuli: misli globalno, djeluj lokalno.

U Konrádovu slučaju to je značilo djelovati u Mađarskoj s osobitom odnosom prema njezinoj austrougarskoj tradiciji, najjasnije manifestiranoj u njegovu eseju *Postoji li još san o Srednjoj Europi?* Prije negoli je srušen Berlinski zid i prije nego što je globalizacija sa svim svojim pozitivnim ili još više negativnim posljedicama zavladała svijetom, u tom ogledu svjedočio je o prevladavanju blokovskih granica, o potrebi za plodotvornom izmiješanošću,

o opasnoj potrebi za identifikacijom etničkih i političkih granica, o euronacionalizmu kao jedinom koliko-toliko tolerantnom nacionalizmu, o Srednjoj Europi koja nije ni Istok ni Zapad nego je središte ili srce, a samim tim strategija razumijevanja, o regresivnosti malih nacija, o lokalnim samoljubljinama, o gradu koji može biti austrijska provincija ili mitteleuropiski centar, o Beču koji više nije Beč ili možda nije ono što je bio u zlatnim godinama Monarhije, o židovskom cimiteru u rodnom Berettyóújfalu, o suvišnosti militantne i rodoljubive retorike, o nasušnoj želji da budemo više subjekti nego objekti, o nužnosti nostalgije i imperativnosti utopije, koliko god se takve ambicije činile djetinje i neostvarive, napokon, o hvalevrijednoj mogućnosti da smo manje patrioti, a više matrioti. Jer, kako je zaključio, Srednja Europa doima se tako materinski!

Konrádovu biografiju presudno je obilježila studija *Putovi inteligencije prema klasnoj vlasti*, koju je objavio 1974. u koautorstvu s kolegom sociologom Ivánom Szélenyijem. Otad pa do kraja svog vijeka bio je crna ovca, pisac nad kojim su sumnjičavo klimali glavama ne samo komunisti nego i oni koji su u tranzicijskoj eri i godinama Orbánova Fidesza došli na vlast. Nakon objavljivanja spomenute studije Konrád se našao na ledu. U rodnoj zemlji idućih petnaestak godina nije mogao objavljivati, a od 1974. do 1984. potucio se poput kakva Ahasvera po inozemstvu (Zapadna Njemačka, Sjedinjene Države, Australija). Nakon sloma komunizma postao je vođa demokratske opozicije, ali nije se dao kupiti. Još manje mu je bilo do toga da svoju disidentsku žrtvu trampira za neku društvenu poziciju koja bi mu donijela profite, ali oduzela ono za čime je cijeli život jedino čeznuo: slobodu. Objavio je romane *Posjetilac*, *Osnivač grada*, *Gubitnik*, *Vrtna zabava*, *Melinda i Dragman*, *Kameni sat*, *Ostavština*, *Odlazak od kuće i povratak kući*, *Pomračenje sunca*, *na brdu*, *Tuga pijetlova* i *Klatno*, dok su među knjigama eseja najvažnije *Iskušenja autonomije*, *Antipolitika*, *Na pupku Europe*, *Melankolija preporoda (eseji o postkomunističkoj Srednjoj Europi)*, *Razmišljanja na židovske teme*.

Strategija razumijevanja: György Konrád

Sanjarskim duhom, snagom širom rasprostranjenih refleksija, ljepotom jezika i nekom nikad prevladanom melankolijom, Konrád se možda doima kao relikat prohujalih vremena, kao *laudator temporis acti*, iako je cijelim bićem bio i ostao uronjen u svijet koji ga je formirao, koji je toliko volio i koji je, baš zato što ga je volio, stalno držao pod povećalom. Ozbiljni pisci ne nastoje biti suvremeni, pogotovo ne po svaku cijenu, jer znaju da su prošlost i budućnost varave kategorije i da vrijeme ne postoji izvan njih samih. Ali po čemu je ipak svojevrsni pasatist? Po blago tinjajućem moralizmu koji prodire ispod svake njegove stranice, po utopijskoj svijesti, po shvaćanju mitteleuropskog univerzuma kao davno potopljene Atlantide, po strasti prema kavanama, onim starim i već pomalo zaboravljenim i, ne na kraju, po ljubavi za vlakove. Svatko stavlja na svoja pleća onoliki teret koliki je kadar nositi, objašnjavao je u jednom eseju, zaključujući kako je u davnim danima, kad se zaželio događaja, odlazio na željezničku stanicu kako bi dočekaio vlak. Koliko ih je samo protutnjalo svjetskom književnošću od Tolstoja do Hrabala i mnogih drugih! Najvažniju točku Konrádove esejistike tvori ideja antipolitike kao moćna instrumenta u rukama kritički nastrojenih intelektualaca koji ne bi bili to što jesu kad bi pristajali na *status quo*. Tako i ogled *Antipolitika jednog romanopisca*, komponiran od 26 eliptično sročanih fragmenata te pročitana 1986. u Zürichu, u prigodi primanja Europske nagrade za esej, treba shvatiti kao program i svojevrsni testament. Kao misao vodilju koju je slijedio i onda kad mu nisu cvjetale ruže, a kako je živio i pisao teško da su mu ikad cvjetale u mjeri i na način koji bi mu pristajao. Svatko je posljednji svjedok nečega što će nestati zajedno s njim, konstatirao je na jednome mjestu Rüdiger Safranski. Što vrijedi za najobičnijeg pojedinca, vrijedi još i više za neobičnog i utoliko dragocjenijeg pisca kakav je Konrád. S jedne strane tog upravo apostrofirana eseja stoji zahtjev za spasom pred željeznim zagrljajem vlasti (na poseban način beletriziranom u Marinkovićevoj noveli *Zagrljaj*), s druge želja, po mnogočemu utopijska, za reantropomorfiziranjem politike. S jedne strane svijest da je antipolitičar zastupnik prezrene manjine, što implicira potrebu za žrtvovanjem, s druge građanski stav koji se organski suprotstavlja militantnoj retorici obilježenoj bezličnim prvim licem množine. A kako tek uzeti rečenicu u kojoj s gotovo dirljivom eksplicitnošću naglašava kako nijedan čovjek ili nijedan vladar ne bi smio odlučivati o sudbini cijeloga ljudskog roda?

U vrijeme dok populistički vjetrovi iznova tresu starim kontinentom teško je ignorirati, a još teže otkriti, nekog pisca koji se umornoj i pomalo ocvaloj gospođi Europi udvarao s tako džentlmenском upornošću i dostojanstvom kao što je to činio Konrád. Biti na palubi kad brod tone, stajati uspravno i gledati istini u oči, za takvo što bio je kapac taj suptilni i vječno agilni disident, svjestan da antipolitika podrazumijeva aspekt žrtve, da je antipolitičar luđak (makar zato što ne pristaje na jeftine kompromise) i da pisac prirodnom svog poslanja vazda pluta u oceanu neizvjesnosti. Nije se libio ni uličnih demonstracija, objašnjavajući da je njegov poziv potpirivanje antidr-

žavnih strasti i da mu je prijatelj ili drug svatko koga optužuju zbog onog što piše. Možda to zvuči kao igra riječima, ali bio je pasionirani poklonik rada i grada. O prvom svjedoči njegova raskošna bibliografija, o drugom njegova svijest da (vele)grad transcendiraju sve režime i da je izazov za svakoga tko kani testirati vlastite mogućnosti. U optimalnom izdanju grad je sve ono što nije provincija, o kojoj je u svom epohalnom djelu sudio Radomir Konstantinović. Konrádov *curriculum* dubokim je brazdama obilježio trigram s istim

U vrijeme dok populistički vjetrovi iznova tresu starim kontinentom teško je ignorirati, a još teže otkriti, nekog pisca koji se umornoj i pomalo ocvaloj gospođi Europi udvarao s tako džentlmenском upornošću i dostojanstvom kao što je to činio Konrád

inicijalom, a čine ga Budimpešta, Beč i Berlin. Tretirajući grad kao središte svijeta, kao Heliopolis (grad sunca), kao Salem (grad mira), kao Beith-el (Božja

kuća), Konrád je zapravo dokazivao da su gradovi istinski protagonisti historije. Nema sumnje, takav protagonist bio je i sâm.

In memoriam

Neponovljivi svjedok

György Konrád osuđivao je komunistički totalitarizam, ali je jednako oštro kritizirao nacionalističku politiku Victora Orbána, kojem je svojedobno bio mentor. Prigovarao mu je izdaju svih ideala za koje su se kao disidenti borili i u tom je duhu zaključio kako je više nego ikada prije uvjeren da je upravo Orbán najveća štetočina među političarima koji su se pojavili nakon pada komunizma

Piše Jaroslav Pecnik

Veliki mađarski i (srednjo)europski književnik György Konrád nedavno je preminuo u Budimpešti, gdje je i pokopan. Bio je jedan od najvećih moralnih autoriteta našega doba, slavni disident i borac protiv (neo)komunističkog totalitarizma i s vremenom se nametnuo kao ikona tragične epohe koja još nije nestala, već se iznova obnavlja samo u novim ideološkim, nacionalističkim i populističkim formama. Dakle, Konrád je simbol naše novodobne povijesti, ali i žestoki kritičar sveprisutne globalizacije, koju je smatrao neizbježnom, ali joj je želio dati ljudski lik. Kao veliki zagovornik (srednjo)europskog jedinstva bio je uvjeren da narodi Starog kontinenta imaju perspektivu samo ako istinski prevladaju tragično nacifašističko razdoblje i sve bolesti koje su ga pratile, od antisemitizma do svih ostalih oblika ksenofobija i političkih perverzija.

Rodio se u Berettyoujfalu kod Debrecena 2. travnja 1933. u dobrostojećoj židovskoj obitelji; otac Jozsef bio je vlasnik uhodane željezarije, a njegova majka Roza Klein (potjecala je iz ugledne malograđanske židovske porodice iz Nagyvarada) u brak je unijela, uz pristojan miraz, i ljubav prema kulturi i umjetnosti, koju je György očevidno naslijedio. Tijekom 1944. kada su vlast u Mađarskoj preuzele njemačke okupacijske snage i uz pomoć Strelastih križeva Ferenc Szálasiya, počele nemilosrdno deportirati Židove u nacističke logore, u tim je pogromima stradalo gotovo svekoliko stanovništvo njegove rodne varošice. Igrom slučaja, dan prije deportacije lokalnih Židova (kada su bili odvedeni i Konrádovi roditelji), on je zajedno sa sestrom i dva bratića otputovao u Budimpeštu s mišlju da će se tamo lakše skriti pred nacističkim racijama. Taj bijeg vlakom Konrád je često opisivao u svojim autobiografskim romanima; bila je to prava avantura, koja mu je srećom spasila život. U Budimpešti se sa sestrom i bratićima skrivao do veljače 1945. a kada su doznali da se iz logora živa vratila njihova teta Eva (majčina sestra), prešli su k njoj, čekajući roditelje, koji su se uistinu nakon nekoliko mjeseci vratili iz logora u Austriji. Tako se obitelj našla na okupu, iako je velik broj članova šire porodice stradao u Auschwitzu. U međuvremenu, György i njegova sestra vratili su se iz Bukurešta, gdje su se smjestili kod rođaka, koji su im ponudili da ih usvoje ukoliko ostanu siročad.

Györgyju kao djetetu nije bilo jasno „zašto Hitler govori tako ružne stvari o Židovima i čini im toliko zla kada mu nisu ništa učinili“; ali poslije je, a o tome piše u memoarima, shvatio da je samo igrom sretnih okolnosti preživio Holokaust i da mu je stoga dužnost analizirati Hitlerove motive i pisati o genocidu nad Židovima, jer u ime onih kojih više nema na životu i koji se više nikada neće vratiti kućama netko treba nešto o njima reći i stati u njihovu obranu. „Shvatio sam“, pisao je Konrád, „da sam rođen sa svojevrsnom mrljom, ljagom, ali paradoksa je u tome što se te obilježnosti cijeloga života nisam uspio osloboditi“. Naime, u vrijeme (neo)stalji-

nističke komunističke vlasti, njegovim je roditeljima iznova bila oduzeta trgovina, a on sam, kao pripadnik građanske klase, tek je nakon niza peripetija uspio upisati, a potom i svršiti studij mađarskog jezika, sociologije i psihologije na čuvenom budimpeštanskom sveučilištu Lorant Eötvös, da bi se u doba kratkotrajne antikomunističke pobune i mađarske revolucije 1956. aktivno uključio u borbu protiv sovjetskih okupatora. Nakon poraza ustanika, svjestan moguće odmazde, ipak nije želio, poput sestre i dva bratića, emigrirati na Zapad i uslijedilo je iznova teško razdoblje njegova života. A nakon nekoliko godina, kada se društvena i politička situacija u zemlji „konsolidirala“, zaposlio se u izdavačkom poduzeću Helikon, da bi ubrzo prešao raditi u Centar za socijalnu skrb i zaštitu djece, gdje je počeo koncipirati svoj poslije slavan roman *Posjetitelj* (tiskan 1969) i za koji je ugledni američki kritičar Irving Howe napisao da se tim djelom Konrád upisao u književne besmrtnike, što je poslije iz knjige u knjigu samo dodatno potvrđivao. Od 1965. radio je kao sociolog u Institutu za urbanizam, kada i počinju njegovi otvoreni nespozum s vlašću, jer je s uglednim sociologom Ivánom Szelényijem objavio studiju *Socijalni problemi novih stambenih naselja*, koju su vlasti dočekale na nož. A kada su počeli zajednički raditi na opsežnom filozofijsko-povijesnom rukopisu *Putovi inteligencije prema klasnoj vlasti*, tajna je policija 1974. zaplijenila sav materijal i uništila ga kao, navodno, otvorenu subverziju protiv socijalističkog režima. Nakon toga Szelényi je emigrirao na Zapad, a Konrád je u vlastitoj domovini bio proglašen *personom non grata*; više nije mogao objavljivati u zemlji, tako da je svoja djela tiskao u samizdatu, kod mađarskih izdavača u egzilu ili kod uglednih inozemnih nakladnika, kao što su Suhrkamp u Njemačkoj, Seuil u Francuskoj ili Harcourt Brace Jovanovich u SAD-u. Prije no što su sukobi s vlašću eskalirali, završio je svoj drugi roman, *Osnivač grada*, koji je objavio 1971. u inozemstvu, a u Mađarskoj je bio tiskan 1974. ali u cenzuriranu obliku.

Ubrzo je izrastao u vodeću figuru mađarskoga kulturnog podzemlja i političkog disidentstva, pa ne čudi što su ga vlasti držale pod stalnim policijskim nadzorom; ipak, usprkos stalnom šikaniranju i prisluškivanju, režim ga je rado puštao na dulje ili kraće studijske boravke u inozemstvo (Njemačka, SAD), nadajući se da će tamo zatražiti azil i ostati. Ali Konrádu to nije padalo na um; držao se maksime Danila Kiša (s kojim je, kao uostalom i s Václavom Havelom, Adamom Michnikom i Czesławom Miłoszem, održavao bliske prijateljske odnose), kako je „pisca jedina domovina jezik“, a napustiti Mađarsku značilo bi i napustiti vlastiti jezik. Konrád se tijekom disidentskog razdoblja snažno politički aktivirao u borbi protiv dogmatskog komunizma, a nepokolebljivim moralnim stavovima, kao i književnim talentom i autoritetom, nametnuo se kao prirodni vođa (ne)komunističke demokratske alternative, u kojoj je bilo dakako i mnogo antikomunista, koje veliki pisac

Srednja Europa i Židovi: György Konrád

osobno nikada nije posebno simpatizirao. Nakon pada komunizma u Mađarskoj, kao predstavnik liberalnih intelektualaca, bio je jedan od osnivača Saveza slobodnih demokrata, stranke koja je imala važnu ulogu u razvoju demokracije u zemlji, ali on se osobno nije želio prihvatiti nijedne političke funkcije, pa to nikada i nije učinio. Bio je i ostao u svakom pogledu neovisan; i dalje je oštro kritizirao društvene i političke deformacije, organizirao civilnu scenu kako bi „ojačao demokratski kapacitet“ zemlje. Oštro je kritizirao, i to dokraja i bez ostatka, nacionalističku i populističku politiku Victora Orbána, čovjeka kojemu je svojedobno bio mentor; prigovarao mu je izdaju svih ideala za koje su se kao disidenti borili i u tom mu duhu napisao: „Danas sam, više nego ikada prije, uvjeren da ste upravo vi najveća štetočina među političarima od promjene političkog sustava. Nikomu nije uspjelo da nagomila toliko neistina i kleveta i stoga bi vaš najvredniji domoljubni čin bio kada biste podnijeli ostavku na sve funkcije koje obnašate.“ Jednako tako bio je i oštar kritičar međunarodnih odnosa; branio je i zagovarao jedinstvo demokratske Europe, a u svom danas već slavnu eseju *Postoji li još san o Srednjoj Europi* naglašavao je: „Ideja Srednje Europe *per definitionem* blokovsko je transcendentna“, u njoj nema niti smije biti dominantnih ili drugorazrednih naroda. Po njemu Srednja Europa jest i fiksdeja, ali i san; ona je nalik književnom djelu, njezina originalnost ovisi o moći imaginacije njezinih stanovnika i stoga je, pisao je, naša zadaća da uspoređujemo naše lucidnosti, a ne stereotipe. U tom duhu kritizirao je primjerice NATO-ovo bombardiranje Jugoslavije (o čemu je 1999. objavio i knjigu *Jugoslavenski rat*), naglašavajući kako „odgovor na ubijanje nevinih ljudi nije novo ubijanje nevinih ljudi“ te da se taj lanac mora prekinuti.

Kao i drugi velikan srednjoeuropske kulture Claudio Magris, koji, kako je to ushićeno govorio Konrád, „plete i raščlanjuje metafore Srednje Europe“, rijeku je Dunav držao ključnom srednjoeuropskom kulturološkom paradigmom u kojoj su se nataložili geološki slojevi europske povijesti i civilizacije i stoga je taj čudesni, magični „potkontinent“ trajna zadaća književne arheologije i umjetničke arhitekture, koji treba iznova oživiti i dati mu nov smisao.

Kako smo rekli, Konrád je odbijao političke funkcije, ali se prihvatio onih povezanih s kulturom i književnosti; od 1990. do 1993. obnašao je dužnost predsjednika Međunarodnog PEN-kluba, a kao dokazanom apologetu dijaloga bila mu je, kao prvoj osobi iz zagranicja, povjerena dužnost predsjednika Berlinske akademije umjetnosti (1997–2003). Osobno sam imao i sam čast upoznati ga u Budimpešti i uvjeriti se koliko su u pravu svi oni koji su o njemu govorili kao o tihoj, uljuđenoj, ali i nenametljivoj osobi s autoritetom. Mirnim, dubokim, melankolično-melodičnim glasom i umnim opservacijama općinjavao je slušatelje ma o čemu govorio. Po-djednako lijepo i uvjerljivo govorio je o književnosti i politici, ali i o vinu i ženama, i to s divljenjem.

Objavio je četrdesetak svezaka romana i eseja, od kojih uz već spomenute treba svakako navesti romane *Gubitnik* (1989), *Vrtna zabava* (1989), *Kameni sat* (1994), *Ostavština* (1998), dok njegovi *Dnevnici* (obuhvaćaju razdoblje 1991–1993), uz autobiografske romane *Odlazak od kuće i povrata* (2001) i *Pomračenje sunca na brdu* (2003) zrače neobjašnjivom i magičnom privlačnošću. Od niza esejističkih knjiga treba izdvojiti *Iskušenja autonomije* (1980), slavnu *Antipolitiku* (1989), kao i *Izvjestaj o stanju duha* (1989), *Eseje o postkomunističkoj Srednjoj Europi* (1991), *Razmišljanja o Europi* (2004), a originalnošću i fascinantnom erudicijom ističu se razmišljanja o židovskim temama naslovljena *Nevidljivi glas* (1997), u kojima je progovorio o svim velikim i bolnim temama svoga naroda od Holokausta, preko antisemitizma do stanja u Izraelu. Ženio se tri puta (Vera Varsa, Julia Langh i Judit Lakner), a iz tih brakova rodilo mu se petoro djece: dvije kćeri i tri sina.

Cijeli je život Konrád ispisivao i aktivno branio pravo čovjeka na dostojanstven život i ti se segmenti neprestano provlače njegovom literaturom. Esejima i političkim angažmanom definirao je sadržaj i mehanizme tzv. antipolitike, ujedno promišljajući usud srednjoeuropske kulture i povijesti, u kojoj je židovsko pitanje jedna od dominantnih tema. Dakako, ne samo zbog Konrádova židovskoga podrijetla nego i stoga što su problemi cionizma, Holokausta i dijasporne neodvojiv dio srednjoeuropskog usuda. Oblikovanje antipolitike kao svojevrsne i specifične strategije preživljavanja intelektualaca i uopće čovjeka u (neo)stalinističkom totalitarnom društvu, učinilo ga je svjetski slavni i planetarno utjecajnim, na sličan način kao i Vacláva Havela. Zajednički su, svaki na svoj način, tražili odgovore na pitanja: kako običan čovjek može, usprkos posvemašnjoj politizaciji i ideološkoj manipulaciji, živjeti u skladu s istinom i izgraditi svijet, odnosno društvo u kojem se može efikasno kontrolirati svemoć državnog aparata i vladajuće birokratske nomenklature. Naizgled nemoguća misija, ali Konrád je ponudio odgovore koji nadilaze politički utopizam, razrađuju koncept civilnog društva u kojem je antipolitika *spiritus movens* čovjekova djelovanja i ponašanja, pod uvjetom da mu je stalo do istine i dostojanstvena života. Konrád je vjerovao u snagu spontaniteta i energiju civilnih inicijativa, kojima je, podjednako u totalitarnom kao

i današnjem globaliziranom društvu, moguće modernizirati i demokratizirati okoštali politički sustav. Antipolitika ima snagu i moć da prisili državu na političke koncesije u korist građanskih civilizacijskih standarda, a kada je razrađivao taj svoj politički koncept, inspiraciju je našao u organizaciji i djelovanju poljskog radničkog sindikata Solidarnost i češkog disidentskog pokreta Povelja 77. Dakako, bio je svjestan svih opasnosti koje sa sobom nose eruptivne političke konfrontacije, koje su na koncu i rezultirale tragičnom vojnom intervencijom generala Jaruzelskog protiv vlastitog naroda. Antitotalitarni pokret bio je tako obezglavljen samo kratko razdoblje, ali se ubrzo konsolidirao, a kada je počeo u praksi primjenjivati i Konrádove recepte antipolitike, postao je efikasniji u otporu i ubrzao demontažu poljskog realsocijalizma.

Po osobnom priznanju, nakon privremene likvidacije Solidarnosti, Konrád je zapao u duboku depresiju, jer mu se činilo da za Srednjoeuroljane naprosto nema izlaza i da su osuđeni na vječno ropstvo pod sovjetskom čizmom. Daleko prije perestrojke i glasnosti, anticipirao je raspad realnog socijalizma, a zahvaljujući suptilnoj ironiji i rafiniranom literarnom cinizmu, sublimirao je specifična iskustva, ali i bijedu, kako bi to rekao Isztván Bibó, malih srednjoeuropskih naroda, opterećenih vlastitim mitovima, uzvišenim lažima, bolnim i banalnim provincijalizmom i predrasudama. Uzrok marginalizacije i svojevrsna povijesnog kašnjenja „srednjoeuropskog potkontinenta“ treba tražiti i u stoljetnim najezdama još od tatarskih vremena, preko austro-njemačke okupacije, pa sve do brutalnoga sovjetskog kolonijalnog režima. One ipak ne mogu biti isprika za posvemašnju ksenofobiju koja dominira tim prostorima; nijedan od srednjoeuropskih naroda, tvrdio je Konrád, još nije smogao snage da se na pravi način suoči s vlastitim tragičnim usudom i nasljeđem isključivosti. Krivci su nam uvijek oni drugi i drukčiji, a snaga i veličina antipolitike upravo je u tomu što je upozorila da se klasičnim političkim obrascima, isprikama ili visokomnim analizama (u kojima nema duše i osjećaja koje je Konrád držao važnim) ne može doći do biti problema, a to je sam čovjek, njegov subjektivitet koji autentično funkcionira tek uvažavanjem i posredovanjem moralnih i etičkih kategorija. Bez prepoznavanja onoga što je dobro, a što zlo, čovjek i

narodi osuđeni su na propast. Postaju žrtve koje nemaju pravo na mučeništvo, jer su svjesno odbili i odbijaju živjeti u skladu s istinom, ma kakva ona bila.

Konrád je oštro razdvajao antipolitiku od apolitike. Apolitičnost je osuđivao, jer je ona pristajanje na laž, na život u ropstvu; to je model prilagođavanja životu u nehumanom sustavu i time ga zapravo samo podupire i perpetuira. Isprika koju često čujemo, kada netko kaže da ga politika ne zanima, najveća je i najopasnija opsjena i bitan moment eskalacije i nacifašizma i komunizma, ali i svakoga drugog totalitarizma.

Cijeloga života obuzet čudom vlastitoga preživljavanja, Konrád je jasno i otvoreno slijedio svoj put, kritički i bez predrasuda preispitujući sve suvremene fenomene zla: antisemitizam, ksenofobiju, rasizam i nacionalizam, uvijek i svagdje zahtijevajući ista mjerila za sve. Istodobno cijelog života, svjestan svih nedostataka i implikacija, zagovarao je vrijednosti demokracije, u kojoj je vidio spas i nadu za civilizacijsku obnovu čovječanstva. Po Konrádu, sličnosti između neostaljinističkog i globalističkog totalitarizma zastrašujuće su velike; samo što je danas daleko teže identificirati neprijatelje čovjeka, humanosti i društva u cjelini. Borba za život uvijek je neizvjesna i stoga je antipolitika trajna zadaća, *modus operandi* čovjekova bivanja, jer njome je „moguće vratiti bezlično u lično, moguće je sagledati realno lice monstruoznih struktura, moguće je promatrati države kao ličnosti i u tom smislu ne prihvatiti kao služenje zajednici ono što bismo u slučaju privatnih osoba bez razmišljanja okarakterizirali kao podlost“. Veliku pomoć u prepoznavanju zla možemo naći u literaturi, jer ona je želja za slobodom, prekoračenje zadanih političkih i ideoloških granica. Književnik je uvijek stoga „raskošni bezobraznik, heretik, a samo takvi ljudi mogu biti i jesu na najbolji način upućeni u tajne vječnosti, ljubavi i nježnosti; poznaju ljudsku dušu bolje od ikoga“. A upravo je Konrád bio jedan od takvih „raskošnih bezobraznika i heretika“, koji je književnim umijećem i magijom pisanja najdublje ušao u bit našega zlosretnog stoljeća i zagonetku ljudske duše. S odlaskom Györgyja Konráda otišao je možda i posljednji veliki humanist i romantik, neponovljivi svjedok, ali i rafinirani kritičar naše epohe, čija će nam riječ, kako vrijeme bude odmicalo, sve više nedostajati.

Otkrića

Tko je Friedrich Solomon Krauss?

Do početka 20. stoljeća Krauss je bio jedan od vodećih europskih folklorista, publicirao je brojne radove i uređivao jedan od prvih folklor-nih časopisa na njemačkom jeziku, mjesečnik *Am Urquell* (*Na prazvoru*), te niz etnoloških knjiga u kojima se bavio temama od kojih je onodobna znanstvena i stručna javnost zazirala – vraćanjima, gatanjima, narodnom medicinom, spolnim odnosima, natprirodnim bićima i posebno romskom kulturom

Piše Maja Žebčević Matic

Friedrich Solomon Krauss (Požega, 1859–Beč, 1938) primjer je znanstvenika koji unatoč predanom i nadasve plodnu znanstvenom trudu na brojnim područjima, u akademskim krugovima za života nije bio dovoljno vrednovan. Razlog tomu bila je prije svega njegova tvrdoglava narav, ali i teme kojima se bavio. Plodnog etnologa, folklorista, filologa i seksologa svjetska je znanstvena javnost počela otkrivati i rehabilitirati tek potkraj 20. stoljeća, dok se na našim prostorima nažalost o njemu i danas vrlo malo zna. Rodio se kao Miroslav Krauss 7. listopada 1859. u obitelji židovskoga trgovca metražnom robom Vilima Kraussa i žene mu Eve Ernestine rođene Hertzog, u Požezi u Primorskoj ulici, koja je tada nosila ime Burnazovića brod. Može se reći da je uz tri starije sestre odrastao na požeškom glavnom trgu, gdje su njihovi roditelji imali trgovinu mješovite robe i metraže. Upravo je od roditelja, po kojima je poslije nazvao i svoju djecu, naslijedio talent za studiranje i bavljenje folklorom. Iako trgovac, otac je tečno govorio pet jezika i bio je iznimno načitan, a majka mu je od najranijega djetinjstva hranila maštu bajkovitim pučkim pričama.

Iako iz tog razdoblja nije ponio lijepe uspomene, Krauss je u Požezi završio Pučku školu te nižu i višu Gimnaziju s izvrsnim uspjehom. Na bečkom Sveučilištu upisao je 1877. klasičnu filologiju i povijest, a doktorirao pet godina poslije. Nedugo potom, potaknut narodnim pričama iz djetinjstva, ali i brojnim rukopisnim zbirkami koje su mu darovali suradnici na terenu, poput Klotilde Kučera, Nikole Tordinca, Matije Valjavca, Filipa Löwa, Krauss je objavio prvu u nizu etnoloških knjiga – *Sägen und Märchen der Südslaven* (Legende i bajke južnih Slavena). Iako je u znanstvenim krugovima proglašena „bapskim pričama“, vjerojatno je upravo ta knjiga bila pozivnica Etnografskoj komisiji Antropološkog društva u Beču da Kraussa angažira kao stručnjaka s izvrsnim poznavanjem jezika našega područja na jednogodišnje terensko istraživanje po Balkanu.

Tada dvadeset petogodišnji Krauss objeruče je prihvatio ponudu, pomno sastavivši upitnicu od 679 *Pitanja za proučavanje naroda* koja je do objavljivanja u *Bosanskoj vili* 1887, osim na izvornom njemačkom, prevedena na talijanski, francuski, nizozemski i poljski jezik. Istraživanje južnih rubnih područja Monarhije, koja su tada za većinu građana bila velika egzotika, trajalo je od ožujka 1884. do kolovoza 1885, nošeno željom patrona princa Rudolfa za

Kontroverzna sudbina: F. S. Krauss

boljim upoznavanjem novoosvojene austrougarske pokrajine.

Dubrovčanin Vid Vuletić Vukasović, koji je Kraussa pratio na dijelu njegova putovanja po balkanskim zemljama, vjerno ga je opisao u *Bosanskoj vili* u predgovoru upitnice: „Rodom je iz Slavonije, a naukom i običajem Nijemac. Visoka je stasa, jake kosti, čičasto-morgovaste (crvenkaste) kose i brade. Izraz mu je lica upravo semitički (po vjeri je jahudija), a čudi je osorne, pravdave i nemirne. Žestok je i naprasit, al' se svejedno prilagodio narodu, pa je eto dobro uspio u mučnome radu.“

Rezultate istraživanja po europskim provincijama udaljenima svega jedan dan od Beča - Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini - Krauss je objavio u djelu *Sitte und Brauch der Südslaven* (Život i običaji južnih Slavena), koja je, uza sve loše kritike, dala na uvid naprednoj zapadnoj kulturi posve drukčiji, nepoznat, tisućama godina nepromijenjen svijet. Naime, Krauss je prvi skrenuo pozornost i na epske pjesme nepismenih seljaka, sakupivši više od 200.000 stihova. Prevođenjem i obradom upozorio je i na 200 priča, približavajući civilizacijski vrijednu građu zapadnoj znanosti, zbog čega ga i danas Bosanci doživljavaju kao svoga najvećeg etnologa.

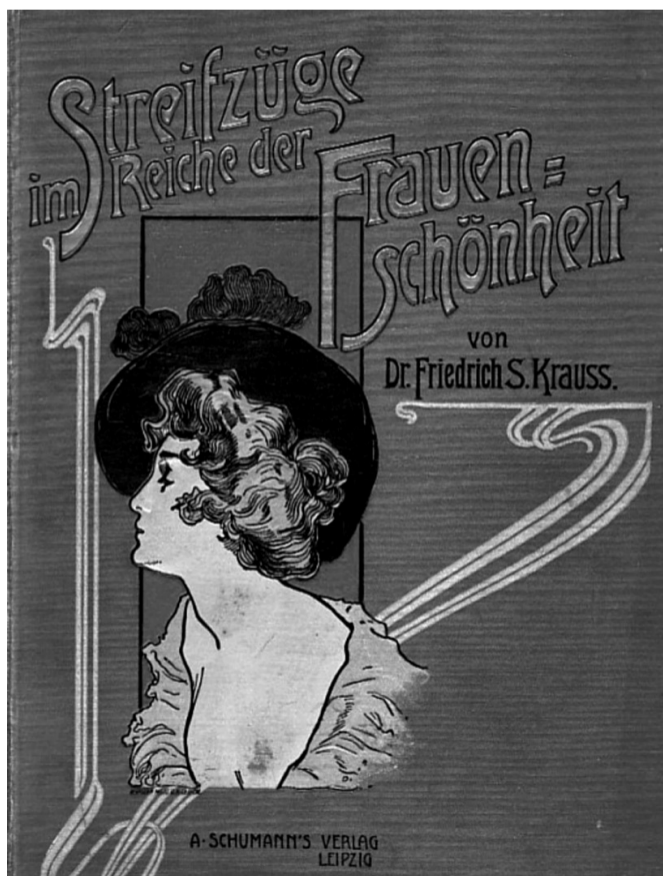
Do početka 20. stoljeća bio je jedan od vodećih europskih folklorista, publicirajući brojne radove i uređujući jedan od prvih folklorističkih časopisa na njemačkom jeziku, mjesecnik *Am Urquell* (Na prazniku), te niz etnoloških knjiga u kojima se bavio između ostalog rubnim temama, od kojih je onodobna znanstvena i stručna javnost zazirala - vraćanjima, gatanjima, narodnom medicinom, spolnim odnosima, natprirodnim bićima poput vila, mora, vještica, vukodlaka, kuge, načinima zazivanja sreće u narodu te posebno romskom kulturom.

Delikatne teme, nesnošljiva narav, ali i tada skandalozno tumačenje porijekla Hrvata i hrvatskog jezika, kao i njegova osobna nesnošljivost prema svemu što je hrvatsko, bili su i više nego dovoljan razlog da se svaki Kraussov rad u našem dijelu svijeta dočeka na nož, obezvrijedi kritikama, a u akademskoj zajednici potpuno izopći.

Po svemu sudeći, geneza Kraussova sukoba s Hrvatima i Požežanima potječe još iz njegova pučkoškolskog doba. Naime, u knjizi *Der Lehrer Leumund* (Ugledni učitelj) iz 1893, u kojoj su javni djelatnici Monarhije bili pozvani pisati o svojim učiteljima, Krauss pun gorčine opisuje svoje mučno dječjačko iskustvo po kojemu ga je u požeškoj pučkoj školi učila „opančarska kalfetina“ zaključujući:

„Iz pučke škole sam sa sobom u gimnaziju i od tuda u život ponio raspoloženje koje ide prema ogorčenju i nesavladivu nenaklonost prema svemu što se naziva *Chrowotisch*.“

Iz te rečenice, koju su tendenciozno objavile osječke novine *Die Drau* (Drava), izrodio se pravi onodobni nacionalni sudski i medijski skandal, koji je trajao pune dvije godine. Naime, tek nakon prozivanja u novinama Krauss je otkrio da je učitelj na kojega se odnosila ova teška objeda bio Franjo Messner, kojega je optužio da je volio piti, da je primao mito te da je poslije noćnih bančenja u školi prije-podne spavao, a poslijepodne do krvi batinao dječake po golom tijelu, što ga je seksualno uzbuđivalo, pa je potom hitao do prve prostitutke. Požežani, ali i cijela Hrvatska, doživjeli su napad na Messnera kao nacionalno pitanje koje zahtijeva branjenje časti svih hrvatskih učitelja pred ostatkom Austrougarske. Messner je ohrabren podrškom sugrađana tužio Kraussa, koji je ustrajao u svojim izjavama, poručivši da se uvijek borio protiv nasilja i korupcije. Tako je Krauss iskoristio priliku, posredovanjem odvjetnika dr. Jacobija, da se usput oduži i svima onima koji se nisu libili priznati vrijednost njegovih radova, otvoreno

Kraussova antropološka studija

Provokativne teme

otkrivajući naljča većine javnih djelatnika ovih prostora od Kurelca, Jagića, Nodila, Račkog, Karadžića, Kreka, Kallića, do Ljubića i Smičiklase, navlačeći na sebe, dakako, još veću mržnju. Epilog svega bio je osuđujuća presuda protiv Kraussa, plaćanje sudskih troškova u iznosu od 1000 forinti kao i šest mjeseci zatvora, koje je izbjegao kao državljanin austrijskog, a ne ugarskog dijela Monarhije i, što je najgore, potpuno izbacivanje iz memorije zajednice.

Krauss nije bio oštar i pun kritika jedino prema Požežanima, Hrvatima i znanstvenicima uopće. Naprotiv, iako je potkraj 19. stoljeća punih pet godina bio tajnik Židovske općine u Beču, otvoreno se usprotivio i rabinu Maxu Grünwaldu, koji je osnovao Društvo za židovski folklor i oko sebe okupljao židovske intelektualce i znanstvenike u borbi protiv antisemitizma u porastu. Krauss je kritizirao rad Društva, optužujući Grünwalda da etnologiju Židova zasniva na vjeri, a ne na narodu, tvrdeći da se narod ne može etnološki definirati, a kamoli proučavati putem vjere ili jezika, nego niza drugih odrednica, odnosno da se židovski narod ne može promatrati izvan konteksta njemačkoga narodoznanstva.

Njegov kontroverzni i izazivački odnos prema zapadnoeuropskoj akademskoj zajednici svakako je ključni razlog zbog kojeg nikada, unatoč doktoratu i brojnim znanstvenim prinosima, nije mogao postati sveučilišni profesor i zbog čega je morao životariti kao slobodni znanstvenik. Jaz je produbio s već spomenutim u to vrijeme kontradiktornim temama koje je istraživao, prije svega s područja erotskog folklor, pa je tako svoje knjige o spolnosti tiskao uglavnom u vlastitoj nakladi.

Odmah po okončanju studija, s Isidorom Kopernyckim u Helbronu je pokrenuo višejezični godišnjak za erotski folklor i narodne pjesme *Kryptadiu* (Skriveno). Časopis je neko vrijeme izlazio i u Parizu te su u njemu sve do 1911. objavljivali brojni europski folkloristi, dakako anonimno, kako bi zaštitili svoje profesionalne pozicije. Stoga mu je cilj bio pokrenuti vlastiti legalni časopis koji bi istraživao povijest i folklor spolnog morala kao neraskidivog dijela osobnosti ljudskog roda. Za to mu je osim hrabrosti trebalo i novca, kojega kao slobodni znanstvenik koji izdržava obitelj skromnim honorarima nije imao.

Godine 1903. izdao je antropološku studiju *Im Reiche der Frauen Schönheit* (U carstvu ženske ljepote) bez financijskog rezultata, pa ju je sljedeće godine ponovo tiskao pod naslovom *Die Anmunt des Frauenleibes* (Harmonija ženskog tijela), ovaj put vrlo mudro opremljenu s dvjestotinjak fotografija golih žena svih krajeva svijeta. Ne moramo ni reći da je ovaj put knjiga rasprodana u rekordnom roku donijevši mu konačno kapital za javno pokretanje časopisa po njegovoj mjeri.

Znanstveni antropološki godišnjak *Anthropophyteia* (Podrijetlo čovjeka) za mnoge je Kraussov najvažniji projekt kojim je okupljao niz vodećih znanstvenika i stručnjaka iz redova psihoanalitičara, poput Sigmunda Freuda, Franza Boasa, Bernharda Obsta ili Iwana Blocha, filologa, etnografa, publicista, liječnika i ostalih struka iz cijele Europe te nekolicine suradnika iz naših krajeva. Publikacija je izlazila od 1904. do 1913, rezultiravši s deset svezaka na

Delikatne teme, nesnošljiva narav, ali i skandalozno tumačenje podrijetla Hrvata i hrvatskog jezika, kao i njegova osobna nesnošljivost prema svemu što je hrvatsko, bili su i više nego dovoljan razlog da se svaki Kraussov rad u našem dijelu svijeta dočeka na nož, obezvrijedi kritikama, a u akademskoj zajednici potpuno izopći

više od 7000 stranica građe s područja istraživanja spolnog morala i erotskog folklor gotovo cijelog svijeta. Naime, Kraussova je namisao bila, a s njom su se složili brojni znanstvenici s kojima je surađivao, posebno pripadnici tek rođena psihoanalitičarskog pokreta, da se civilizacija ne može cjelovito istražiti niti razumjeti samo proučavanjem ratova ili ekonomskih odnosa, nego i kroz seksualnoga ponašanja čovjeka. Štoviše, Krauss je za otklone u seksualnom ponašanju iskovao termin parafilija, otvarajući medicinskoj znanosti čitavo novo područje za istraživanje.

Anthropophyteia je tiskana, kao uostalom i mnogi drugi njegovi radovi, u vlastitoj, ograničenoj nakladi, samo za pretplatnike, te je i sada dragocjen izvor za mnoge istraživače, posebno etnologe i filologe. Godine 1913, uoči Prvoga svjetskog rata, godišnjak je zabranjen kao pornografsko štivo i Krauss je berlinskim sudskim procesom bio optužen kao pornograf, pretrpjevši veliki financijski gubitak, ali i gubitak ugleda. U separatu *Erotische Zaubervahnprozesse zu Berlin im Jahre 1913* (Procesi erotskom čarobnjaštvu u Berlinu 1913), oštro je osudio kritiku ishoda suđenja, rasvjetljavaajući svoj kontroverzni doprinos dijalogizma o ljudskoj seksualnosti, erotici i spolnosti u ranim godinama 20. stoljeća.

Krauss je živio u Beču s Marijom Rösler (1866-1928), s kojom je imao dvoje djece, sina Wilhelma Wolfganga i kćer Ernestinu Evu. Iako je bio prisutan u njihovim životima, konačno, djeci je dao imena po svojim roditeljima, živio je životom predana znanstvenika u posebnom stanju, okružen knjigama, ozakonivši vezu sa sedam godina mlađom Marijom Rösler tek 1913, u dobi od 54 godine, u vrijeme kada je sudski bio proganjan kao pornograf.

Iako daleko od stručnog priznavanja akademske zajednice, spomenimo još da je bio direktor i profesor na Školi za invalide rata Vojne bolnice Wien - Grinzing, prvi predsjedavajući Društva Herman Barth za duhovno istraživanje i zbližavanje naroda u Berlinu i Beču, član Društva za znanost i umjetnost u Londonu, počasni član Akademije za antropologiju u New Yorku, Akademije za sociologiju i znanost o državi u Philadelphiji, Folklornog društva u Washingtonu, Etnografskog društva u Cambridgeu, Antropološkog društva u Washingtonu, Etnografskog društva u Napulju, Slobodne akademije znanosti i umjetnosti u Sofiji, dopisni član Društva za znanost o narodu u Leipzigu, Društva za cigansku predaju u Edinburhu, Franklinova instituta (odjela za prirodne znanosti) u Philadelphiji, Etnografskog društva u Budimpešti, Arheološkog društva u Philadelphiji, Folklornog društva u Santiagu, kao i član udruženja novinara i pisaca Concordia u Beču i Organizacije bečkog tiska, odgovoran voditelj međunarodnog dopisništva u Beču.

Poslije Kraussove smrti 1938, odmah nakon *Anschlus*-sa Austrije, njegova su djeca pobjegla pred nacizmom u Ameriku. Sin William radio je kao profesor na Kalifornijskom sveučilištu UCLA u Los Angelesu, ali je tek 1968. darovao očevu ostavštinu biblioteci sveučilišta, gdje se i danas nalazi u petnaest kutija.

Trebalo je proći gotovo stotinu godina od početka Kraussova rada, kako bi tek 1990. dobio monografiju, i to u Sjedinjenim Državama iz pera Raymonda L. Burta, profesora germanistike na Sveučilištu u Vermontu u Sjevernoj Karolini, koji je 2002. tiskao i dio njegove dotad neobrađene građe.

Tek 2010. Kraussova impresivna bibliografija tiskana u Berlinu, u nakladi njemačkog bibliotekara i etnologa Hartmunda Walravensa, otkrila je razmjere njegova znanstvenog rada i hrabrosti kojom je istraživao određene teme, a samim tim i njegov golem doprinos razvoju brojnih znanstvenih područja, neovisno o sukobima koje je u svojedobno provocirao.

U retrovizoru

Povijest jedne zagrebačke vile

U vili u Ulici Ivana Gorana Kovačića 37, koju je 1888. podignuo Hermann Ehrlich, smješten je Hrvatski muzej arhitekture HAZU. O prvim vlasnicima, obitelji Hermanna Ehrlicha i Artura Marića, u njoj danas nema ni traga

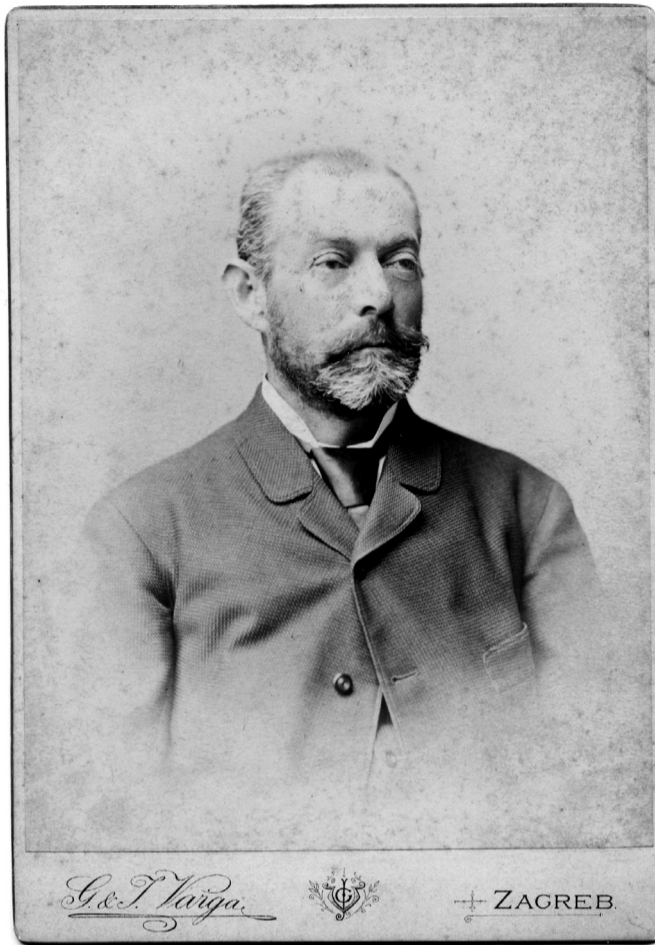
Piše Dubravka Kisić

Vila u Ulici Ivana Gorana Kovačića 37, na spoju Ulice Vladimira Nazora i Tuškanca, poznata je kao Hrvatski muzej arhitekture HAZU. Gotovo je nepoznata povijest njezina nastanka i doba kad su je posjedovale dvije ugledne zagrebačke židovske obitelji, Ehrlich, poslije Marić, kao i tragična sudbina potonje obitelji.

Vilu u tada novoj četvrti ljetnikovaca podignuo je Hermann Ehrlich na parceli koju je 1888. otkupio od tadašnje Zemaljske vlade. U građevinskoj dozvoli (1890) naveo je „ljetnik“ i „restauraciju“. Cijeli predio i kolonija vile dobili su naziv Josipovac prema kapeli sv. Josipa na posjedu samostana redovnica sv. Marije Magdalene, magdalenki. Samostan, sagrađen 1879, vlada je zajedno sa zemljištem kupila 1886. Samostan je bio namijenjen i preuređen za sirotište od sredstava zaklade baruna Eduarda Jelačića-Bužimskog, a zemljište je podijeljeno na dvadeset parcela, ponuđenih na prodaju u budućem naselju. Posebnim dokumentom propisan je način izgradnje: slobodnostojeći ljetnikovci u perivojnoj uređenoj ogradi u vrtu, bez gospodarskih zgrada ili vinograda, kakvi su se dotad gradili u ladanjskim predjelima izvan grada. Propisani su bili visina i katnost te minimalni razmak od susjedne parcele i prilaznog puta. Investitori su mogli dobiti olakšice ispune li sve propisane uvjete, među kojima se posebna važnost pridavala arhitektonskom oblikovanju, odnosno tadašnjim historicističkim kriterijima za vile (*ljetnike*), koje nisu smjele biti nalik kakvoj seoskoj kući. Kolonija vile na Josipovcu gradila se od 1887. do 1896, a puni je opseg dosegla već 1891, do kada je podignuto desetak ljetnikovaca. Njihovi autori bili su poznati zagrebački graditelji i arhitekti, a investitori mahom imućni građani, bankari, industrijalci i poduzetnici, visoki činovnici i odvjetnici. Uzor za Josipovac bila su naselja u bečkim predgrađima Währing i Döbling, zvana *Cottage-Anlage* ili u žargonu *die Kotteesch*. Poput njih, i zagrebačko *cottage*-naselje bilo je izraz društvene klase koja je svoj uspon i uspjeh htjela pokazati prihvaćanjem prestižnih ideja u kulturi stanovanja. Njima je pripadao i Hermann Ehrlich.

Rođen je u 1836. u Našicama, gdje je osnovao građevinsko poduzeće Hermann Ehrlich. Imao je brojno potomstvo: s prvom suprugom Rozalijom Singer iz Našica dobio je sinove Artura i Kolomana, s drugom, Marijom Eisner (Kolin, Češka, 1855–Zagreb, 1926), kćeri zagrebačkog rabina Jacoba Eisnera (Kolin, Češka, oko 1815–Zagreb, 1883), sinove Adolfa, Ernesta, Huga, Izidora i Pavla i kćer Miru, dok mu je Gjuro bio posinak. U Zagreb se doselio 1874. i prenio onamo poduzeće; partner mu je bio Emil/Milan Eisner (Zagreb, 1857–Beč, 1927), ženin brat, pa je tvrtka nazvana Eisner & Ehrlich. O uspjehu, pa i zaslugama Hermanna Ehrlicha, svjedoči to što je 1882. imenovan počasnim građaninom Zagreba. Poslije njegove smrti (Zagreb, 1895) poduzeće preuzimaju sinovi Adolf (suvlasnik i glavni projektant), Koloman (poslovođa), Ernest (suvlasnik i graditelj), Gjuro (građevinski inženjer i statičar), a povremeno Hugo (arhitekt). Pod nazivom Adolf i Ernest Ehrlich poduzeće će postati jedno od najvećih i najuspješnijih građevinskih poduzeća u Austrougarskoj Monarhiji, a i u Kraljevini Jugoslaviji.

Projekt vile Hermann Ehrlich povjerio graditelju Miji Geheru, koji je dotad već stekao ugled nizom ljetnikovaca. Vila Ehrlich s Restauracijom Josipovac postala je omiljeno izletišta, a njegovoj atraktivnosti zacijelo je pridonio novi park, koji se na Tuškanu počeo uređivati 1891, kad je vila bila dovršena. Položajem i sadržajem dominirala je cijelim josipovačkim naseljem. Otvaranje restauracije *Narodne novine* najavljuju 7. travnja 1891: „Ehrlichova restauracija na Josipovcu dogotavlja se, te će se već 1. svibnja otvoriti. Vlasnik je sve ukusno i elegantno uređio, te je našao i zakupnika za gostionu, koji

Hermann Ehrlich

„Hermann Ehrlich volio je podupirati sirotinju, pa je živo sudjelovao u raznim socijalnim i humanitarnim društvima. Radnička sirotinja dobro ga je poznavala, pa se stari ‘Herlik’ (Gospodin), kako su ga radnici zvali, uvijek rado odazivao njihovim molbama i potrebama. Za svoje naročite zasluge za unapređenje grada Zagreba, gradsko zastupstvo izdalo mu je građansku povelju“, izvijestila je 1935. revija Društva Zagrepčana

u Zagrebu uživa najbolji glas. U vrtu je posadio mnogo drveća i grmlja, tako, da će već ljetos, bude li se sve primilo, biti lijepa hlada.“

Izvorni izgled vile i restauracije sačuvan je u nacrtima priloženima zahtjevu za građevinsku dozvolu i na staroj razglednici. Volumen zgrade trodijelne je kompozicije: čine je viši središnji korpus (podrum, prizemlje, prvi kat i tavan), dodatno istaknut tornjićem, te dva bočna niža krila (podrum i prizemlje). U sjevernom, ukopanom dijelu podrumске etaže cijelom dužinom zgrade smještena su podrumska spremišta, a u južnom, poluukopanom dijelu bio je stan (tri sobe, kuhinja, izba i zahod). Glavni ulaz u zgradu bio je na sjevernom pročelju, na rizalitu. U prizemlju središnjeg korpusa i istočnoga krila bio je smješten restoran s predvorjem, dvjema manjim dvoranama i velikom dvoranom, povezanom s izletničkom verandom kojoj se pristupa iz vrta, preko stubišta na istočnoj strani. Tu su i točionica, kuhinja s izbom te pisoari i zahodi. Sve te prostorije povezane su stubištem s podrumom i prvim katom, na kojem su tri sobe, kuhi-

nja, izba, služinska soba i predsoblje. U prizemlju zapadnog krila smješten je izdvojen stan s izravnim pristupom preko male verande i stubišta na južnom pročelju. Sastoji se od predsoblja, tri sobe, kuhinje, izbe i zahoda. Takav raspored i namjena prostorija svjedoče da je zgrada najprije bila namijenjena izletnicima, gostima i osoblju restorana, dok je stambeni dio bio predviđen samo za ljetni boravak. Na to upućuje i naziv Vila Ehrlich, što je u to doba značilo kuća za odmor, a ne stambena kuća.

Ukusno uređen interijer i kvalitetna ponuda restorana privukli su mondeni svijet, pa Josipovac već 1890-ih postaje omiljeno okupljalište, nadomak gradu. U reklamnim oglasima navodi se da se ondje nude francuska jela „restauratera“ Josipa Radvanera, birana vina i pivo te dobra kava koju priprema „kavanar“ Ivan Pokor. Tu se osim izletničkih veselica i prvomajskih susreta, „majalesa“, priređuju poslovni domjenci, banketi za ugledne goste, proslave godišnjica mature, plesni vjenčici i *jour fixe* za različita društva. No osim izletišta, Herman Ehrlich uredio je i šire područje oko svojeg izletničkog restorana. *Narodne novine* 11. listopada 1892. pod naslovom *Restauracija Josipovac* pišu: „Zagrebcani od mnogo su godina vapili za proširenjem Tuškanca i njegovih nasada, za odmarališta i za pristojno uređenom restauracijom. Sve je to i zbilja zadnjih godina izvedeno, a provodi se sistematično i dalje. Josipovac osuo se krasnim vilama, providio vodom, proširio se u Zelengaj, nasade ni su novi nasadi, izvedeni novi putevi, podignuti paviljoni, uređena razsvjeta, a dobili smo lani i velegradsku villu Ehrlichovu s restauracijom, koja se može takmiti sa svakom u velikom gradu.“

Srijedom i petkom, u glazbenom paviljonu, u parku, u neposrednoj blizini restorana, održavali su se redoviti koncerti, koji su dodatno poticali dolazak šetača i izletnika.

Popularizirajući Medvednicu i njezine obronke koje kao prirodnu vrijednost treba uključiti u život grada, Hermann Ehrlich je osim ugleda privrednika stekao i glas „popularnog“ Zagrepčanina. Tako Ivan Ulčnik u serijalu *Naši stari zagrebački privrednici* (revija *Zagreb* Društva Zagrepčana, br. 3, 1935) uz povijest poslovanja Ehrlichove tvrtke najviše pažnje posvećuje njegovu zalaganju za „zeleni Zagreb“. „Hermann Ehrlich, akoprem nije po rođenju Zagrepčanin, ipak je taj grad veoma volio. Najmilije mu je bilo kada je mogao što učiniti za njegovo poljepsavanje. Početkom god. 1880. izveo je na svoj trošak cestu od Radničkog dola do Zelengaja, gdje se nalazio njegov uzoran vinograd i voćnjak u površini od preko 30 rali. Ehrlich je vinograd uredio, zasadio ga sa uzor vrstama loza, a proveo je nasad tada priznati vinogradarski stručnjak Ognjeslav Alberto pl. Štriga koji je imao vlastiti uzorni vinograd na Okrugljaku kraj Zagreba. Tom posjedu dade on ime ‚Zelengaj‘. Tim imenom bude kasnije nazivan cijeli onaj krasan park u dolini zapadno od Tuškanca. To je jedno od najljepših i najintimnijih šetališta zagrebačkih, gdje i za najveće ljetne žege vlada ugodan hlad. God. 1891. podigao je na Josipovcu br. 18 veliku krasnu vilu. U vili ‚Ehrlich‘ bila je uređena vrlo ukusna restauracija gdje je često svirala glazba, pa je u onim vremenima bila ta restauracija lijepo nedjeljno izletišta, jer se Josipovac nije smatrao tako bliz kao danas. Nakon izgradnje vile nastojao je Ehrlich da Tuškanac bude čim ljepše uređen. Sa gospodarske izložbe koja se u Zagrebu obdržavala god. 1891. na današnjem Trgu Kralja Aleksandra (danas Hrvatske Republike) dade Ehrlich dopremiti i na svoj trošak u Tuškanac postaviti drveni glazbeni paviljon. U tom paviljonu je u ono doba često svirala glazba. Izim navedenog glazbenog paviljona prenio je Ehrlich na svoj trošak i tako zvani Kutjevački paviljon koji je bio iz drva. Zatim je sa iste izložbe dao prenijeti u Tuškanac Bosanski paviljon, u kojem se je do pred dvije godine nalazila ljetna kavana. Josipovac i Tuškanac uredio je tadanji gradski vrtljar Josip Peklar, po vlastitoj osnovi. (...) Malo je kome poznato da je Ehrlich na svoj trošak izgradio i cestu od Kulmerovog kamenoloma do Kraljičinog zdenca. U početku bila je ova cesta poznata pod imenom ‚Ehrlichov put‘, nu kasnije se to ime zaboravilo. (...)

Hermann Ehrlich volio je podupirati sirotinju, pa je živo sudjelovao u raznim socijalnim i humanitarnim društvima. Radnička sirotinja dobro ga je poznavala, pa se stari ‚Herlik‘ (Gospodin), kako su ga radnici zvali, uvijek rado odazivao njihovim molbama i potrebama. Za svoje naročite zasluge za unapređenje grada Zagreba, gradsko zastupstvo zagrebačko izdalo mu je građansku povelju.“

Nakon smrti Hermanna Ehrlicha vlasnici posjeda postaju njegov šurjak Emil/Milan Eisner i najstariji sin, Artur Ehrlich. No na osnovi žalbenog postupka koji je pokrenula u svoje ime i u ime mlade djece vlasnicom 1898. postaje Marija Ehrlich, tada preudana za Franju Bučara. Iste godine dobila je dozvolu za pregradnju i prenamjenu prizemlja restoranskog krila u stambeni prostor s pet soba, kuhinjom, kupelji i zahodom. Time počinje blijedjeti popularnost Restauracije Josipovac. Vila i posjed bili su osobito nakon 1906. opterećeni hipotekama i založnim zadužnicama.

Godine 1916. njihov vlasnik postaje Edmund Kolmar (Nagykanizsa, 1841–Zagreb, 1933), pripadnik druge generacije židovskih doseljenika. Njegov otac Heinrich Kohn (Nagykanizsa, 1811–Zagreb, 1919) došao je u Zagreb oko 1830. Ovamo je doveo je suprugu Kati Hirschler s djecom Edmundom, Sidonijom i Robertom, a u Zagrebu mu je rođeno još četvero djece. Sinovi su prezime poslije promijenili u Kolmar. Kao financijski stručnjak Edmund Kolmar sudjelovao je u osnivanju važnih financijskih institucija u Hrvatskoj, bio dioničar i član nadzornih odbora više industrijskih poduzeća i novčarskih institucija. Pomogao je osnivanje Zavoda za gluho-nijeme i slijepe, kao i Zaklade za prehranu školske djece. Uživao je ugled kao filantrop i gradski vijećnik (1892–1913). Vilu i posjed darovao je 1925. godine u jednakim dijelovima Berti Breslauer, rođ. Kolmar, Pauli Mayer, rođ. Kolmar i Milanu Kolmaru, ali bez prava otuđivanja ili opterećivanja posjeda. Za sebe je zadržao doživotno pravo korištenja.

Na dalji život i današnji oblik vile presudno je utjecao dr. Artur Marić (Zagreb, 1888–Petrinja, 1941). Godine 1927. najprije je otkupio dvije trećine posjeda koje su pripadale Berti Breslauer i Pauli Mayer, potom dio Milana Kolmara, a sporazumom je dokinuo doživotno pravo uživanja posjeda koje je imao Edmund Kolmar. Otac dr. Artura Marića Hinko Mayer (1854–1918) bio je veletrgovac i utemeljitelj tvrtke Hinko Mayer i drug. Artur je diplomirao i doktorirao pravo u Zagrebu, postao suvlasnik očeve veletrgovine i više uspješnih poduzeća i tvornica. Bio je član nekoliko novčarskih zavoda i dobrotvornih društava, kolekcionar umjetnina, promicatelj umjetnosti i pokrovitelj darovitih umjetnika te počasni generalni konzul Kraljevine Albanije u Zagrebu i predstavnik Schella za Kraljevinu Jugoslaviju. U Gajevoj ulici 5 / Praškoj 6 podigao je modernističku uredskoposlovnu višekatnicu s pasažem (Marićev prolaz) prema projektu Rudolfa Lubinskog. Bio je oženjen Zorom Aleksander (Zagreb, 1895– ubijena 1944), kćeri poznatoga zagrebačkog industrijalca, veletrgovca i filantropa Šandora Aleksandera, s kojom je imao kćer Miru. Dva desetih promijenio je prezime Mayer u Marić. Kao pripadnik zagrebačke privredne elite imao je ugled i utjecaj na širem jugoslavenskom planu.

Već početkom 1928. godine dr. Artur Marić ishodio je građevinsku dozvolu za prigradnju prizemlja te pregradnju podruma, prizemlja i kata. Adaptaciju vile povjerio je uglednom arhitektonskom uredu poduzeća Arhitekti Benedik i Baranyai, iz kojega je izašao niz projekata ponajboljih secesijskih i modernističkih vila visokog standarda, među koje se ubraja i vila Marić, dizajnirana u duhu reduciranoga modernističkog klasicizma.

Vila Marić

Poduzeće su Slavko Benedik i Aladar Baranyai osnovali 1905, a djelovalo je do 1931. godine. Vila je prilagođena stambenim, kulturnim i društvenim potrebama čtveročlane obitelji: vlasnika dr. Artura Marića, njegove supruge Zore, kćeri Mire i pokćerke Blanke Božene Ausch-Marić. Baranay je modificirao tlocrtni i visinski gabarit vile Ehrlich i na parceli uredio vrt s ružičnjakom i bazenom. Zgrada je uređena kao cjelovita i samostalna stambena jedinica. U podrumu su smješteni garaža i spremišta te stan za pazikuću i poslugu; u visokom prizemlju su predvorje, dva salona i blagovaonica, kuhinja, dvosobni trakt za roditelje s garderobom i kupaonicom; na katu su spavaonice i kupaonica za djecu s priručnom blagovaonicom, povezanom dizalom s kuhinjom. Prostorni koncept temelji se na objedinjavanju pojedinih funkcionalnih cjelina. Predvorje i saloni obogaćeni su prostorno-oblikovnim elementima karakterističnima za rukopis Aladara Baranyaija: ostakljenim erkerom, galerijom i tordiranim stupovima koji „nose nebnicu“ i tako ističu glavni dio ulaznog predvorja. Visoko prizemlje i kat otvaraju se prostranim terasama vrtu s bazenom, odakle pogled seže sve do Save. Radosna atmosfera života u vili zabilježena je u nekoliko filmskih kadrova nepoznatog autora, a luksuzni interijer, usklađen s poslovnim statusom i društvenim ugledom vlasnika, ali i stilom obiteljskog života, ovjekovječen je na fotografijama fotografskog atelijera Donegani. Ti dokumenti, krhotine nekadašnjeg života, tek su blijedo sjećanje na jedan potpuno izbrisan svijet.

Artur Marić izgubio je život na samu početku rata. Prema policijskom izvještaju od 14. travnja 1941. u pokušaju bijega iz Hrvatske počinio je samoubojstvo u gimnazijskoj zgradi u Petrinji, zatekavši ostatke jugoslavenske vojske okružene ustašama. Prema drugim izvorima orobio ga je i ubio njegov šofer. Zora Marić pobjegla je iz Zagreba, završila u talijanskom logoru u Kraljevici, prešla nakon kapitulacije Italije 1943. u Novi Vinodolski, odakle je 1944. deportirana u Auschwitz. Mira Marić uspjele je sa suprugom pobjeći u Istanbul, gdje ju je dočeka stric dr. Milan Marić, koji je kao turski počasni konzul spasio glavu, a potom se iselila u Kanadu. Blanka Božena Ausch-Marić ostala je u Zagrebu i udala se za slikara Sergija Glumca. Umrla je 1993. Danas više nema živih potomaka obitelji, a njihov nekadašnji dom, materijalna ljuštura izbrisanog svijeta, održala se i morala prilagoditi novim okolnostima.

Odlukom Državnoga ravnateljstva za gospodarsku ponovu NDH vila je 1942. kao židovska imovina prešla u općenarodnu imovinu. Arturu i njegovu bratu dr. Milanu Mariću oduzeta je i sva ostala imovina: tvrtke, stanovi i vlastelinstvo Marićevac. Iz oporuke Artura Marića od 16. veljače 1940. koja se nalazi u arhivskoj građi iz doba NDH, razabire se da je posjedovao dvije zbirke umjetnina: Zbirku Jelačić i Zbirku slika. Njihova je sudbina nepoznata.

Nakon uspostave Narodne Republike Hrvatske, rješenjem od 20. travnja 1948, NDH je kao vlasnica nekretnine izbrisana iz zemljišne knjige, ali se nekretnina istodobno proglašava „općenarodnom imovinom“ pod upravom Gradskog narodnog odbora u Zagrebu. Zbog svojeg mjesta i reprezentativnosti vila Marić imala je od 1941. elitnu namjenu. Najprije je poslužila za smještaj talijanske ambasade, a potom je bila rezidencija visoko pozicioniranih državnih funkcionara: pisca Mile Budaka, ministra u vladi NDH (1941–1943), a poslije pjesnika Vladimira Nazora, predsjednika Sabora i predsjednika Prezidija Sabora NRH (1945–1949). Godine 1951. vila je dana je na upravljanje Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NRH, koji ju je 1952. namijenio majstorskoj radionici za arhitekturu Drage Iblera. U prizemlju su bile crtaonice, na katu je bio stan majstora-voditelja, a i dio podruma služio je kao stan. Od 1964. do 1984. voditelj radionice bio je arhitekt Drago Galić, a tada su radni prostori bili i na katu. Od 1. travnja 1975. majstorske radionice pripojene su Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, pa je vila Marić prešla u njezin posjed. Potkraj 1980-ih, nakon prestanka rada majstorske radionice za arhitekturu, u već oronuloj kući, povremeno se održavao poslijediplomski studij Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 1995. u vili djeluje novoosnovani Hrvatski muzej arhitekture HAZU. Prostorije nekadašnje majstorske radionice trebalo je prilagoditi potrebama muzeja: tako su prostorije u visokom prizemlju uređene kao izložbene dvorane, predavaonica, knjižnica i studio za korisnike zbirke. Na katu su radni prostori zaposlenika i čuvaonice manjih formata zbirke, a za smještaj velikih formata i maketa bio je predviđen raspoloživi prostor u podrumu. Adaptacija je izvedena isključivo zahvaljujući potpori sponzora: raznih arhitektonskih i građevinskih poduzeća i radionica. Pošto je uređena unutrašnjost, 1998. počela je obnova pročelja, popravak krova i terasa uz financijsku potporu Ministarstva kulture i Grada Zagreba. Muzej je vlastitim sredstvima, uz sponzorsku potporu Industrogradnje, 2004. uredio dijelove podruma kao čuvaonice. Godine 1999. Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Ministarstva kulture donijela je rješenje o upisu vile Ehrlich-Marić i muzejske zbirke pohranjene u njoj u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Zgrada je danas vlasništvo Republike Hrvatske, a u posjedu je Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. O Ehrlichovima i Marićima u njoj nema ni traga.

Budoar Zlate Marić

Sjećanje

Velika Agnes

Koji mjesec prije svojeg 90. rođendana Agnes Heller objavila je opsežnu i duboku analizu nedavne mađarske političke povijesti *Hungary: How Liberty Can Be Lost* (Mađarska: kako se može izgubiti sloboda, u *Social Research*, vol. 86, 1, Spring 2019), koja prikazom geneze tiranije nije ograničena na lokalna zbivanja. Tekst je jasni primjer izravna angažmana osobe koja je u mnogim razdobljima života bila predmet progona, ali nije željela status žrtve

Piše Nadežda Čačinović

Etika i estetika: Agnes Heller

I s devedeset godina može se umrijeti prerano i neočekivano. Agnes Heller (1929–2019) pošla je plivati u Balatonskom jezeru i nije se vratila. Bilo je to pred ljetnikovcem Mađarske akademije znanosti i umjetnosti, jedne od onih neovisnih institucija koja je došla pod udar Orbánova unificiranja, a još se nekako nastoji braniti.

Agnes Heller je koji mjesec prije devedesetog rođendana objavila opsežnu i duboku analizu nedavne mađarske političke povijesti (*Hungary: How Liberty Can Be Lost*, Mađarska: kako se može izgubiti sloboda, u *Social Research*, vol. 86, 1, Spring 2019), koja prikazom geneze tiranije nije ograničena na mađarska zbivanja.

Tekst je jasan primjer izravna angažmana osobe koja je u mnogim razdobljima života bila predmet progona, ali nije željela status žrtve. Najprije je, dakako, morala preživjeti rani smrtonosni udar, fatalan za toliko mađarskih Židova (otac, aktivan u otporu, ubijen u Auschwitzu, Agnes se u jednoj prilici spasila skokom u Dunav), a nakon toga naći mogućnosti intelektualnoga razvoja u uvjetima izravnog i neizravnog staljinizma. Kao dio Lukacseva kruga, kao njegova učenica, napravila je taj prvi korak i objavila prve radove. Ovo nije mjesto za prikazivanje Lukacseva djela, njegova nekadašnjeg i današnjeg utjecaja, no nema sumnje da je Lukacs, koliko je mogao, poticao slobodu mišljenja i istraživanja u svojih studenata i nastojao im pribaviti, osim mogućnost rada i opstanka, potrebne knjige, časopise, dozvole za putovanje i slično.

Bilo je loših i bilo je boljih razdoblja. Sljedbenike je naučio mnogim stvarima, no ne i sposobnosti prilagođavanja: prilagođavanja ne iz oportunizma nego radi višeg cilja promjene svijeta. Tako su Agnes Heller, Ferenc Fehér, Georgy Markus pa onda mlađi Arato i mnogi drugi na kraju ipak morali u emigraciju.

Agnes Heller pisala je na mnogim jezicima i o mnogim stvarima. Crvena nit ipak postoji. Možemo to nazvati pitanjima morala i političke filozofije ili, opisno, pitanjem ispravnoga života. Sve to u najširem smislu. Još na mađarskom jeziku objavljen je njezin *Renesansni čovjek*. Tu

sintagmu naširoko upotrebljavamo kada želimo opisati nekoga koji umije i zna mnogo toga: svestrano ostvarena osoba.

Agnes Heller bavila se teorijom jer to je za nju bio dio mijenjanja svijeta na bolje. Njezino zanimanje za svakodnevnicu, njezine analize svakidašnjega života dio su toga programa: valjalo je doprijeti do mogućih nositelja promjena. Pojednostavnjeno rečeno, veliku analizu Lukacseve *Povijesti i klasne svijesti* njegovi učenici nisu čitali kao opravdanje za postupke komunističkih stranaka realnog socijalizma, niti je on to od njih tražio.

Svjesno prihvaćanje angažiranoga mišljenja, političkoga mišljenja, određuje i teorijsku analizu. Istinsko političko djelovanje ne zasniva se na primjeni unaprijed zadana programa i teorije i nemoguće je uz pretpostavku determinizma, pa ni determinizma interesa. Važni su kontekst, uzajamno djelovanje, suočavanje s krizom, osjećaj za događaj. Analiza političke dimenzije i političke akcije, pa i svjesno donesenih moralnih odluka, zahtijeva stalno unošenje novih okolnosti.

Kao i četvrt stoljeća starija Hannah Arendt – a katedra na njujorškoj New School for Social Research na kojoj je godinama predavala Agnes Heller nosila je upravo njezino ime – uvijek se iznova vraćala umjetnosti, posebno književnosti kao dimenziji u kojoj se očituje ljudski život, koja je nužna za shvaćanje ljudskih uloga i odluka. Tko god se potruditi da na mreži potraži nekoliko minuta njezina govorenja o ljepoti, nedavno negdje u Kini, i ne da se omešti jakim mađarskim naglaskom kojim je govorila engleski, vidjet će intenzitet njezina naglašavanja estetičke dimenzije.

Drugu stranu njezina rada gotovo se jednako sažeto može sagledati u intervjuu koji je dala njemačkom časopisu *Die Zeit* u povodu 90. rođendana Jürgena Habermasa (18. lipnja 2019). Kao prvo, tu je njihovo aktualno i izravno zauzimanje za Europu demokracije (za kantovsku, transcendentalnu ideju Europe), njihova borba protiv napuštanja te ovdje i sada dane mogućnosti za

Kao i četvrt stoljeća starija Hannah Arendt – a katedra na njujorškoj New School for Social Research na kojoj je godinama predavala Agnes Heller nosila je upravo njezino ime – uvijek se iznova vraćala umjetnosti, posebno književnosti kao dimenziji u kojoj se očituje ljudski život, koja je nužna za shvaćanje ljudskih uloga i odluka

pristojno društvo. No tu je i sažimanje šest-sedam desetljeća paralelnih aktivnosti (uz za nas zanimljivo podsjećanje na Korčulansku ljetnu školu kao mjesto susretanja). Hellerova je s poštovanjem pratila Habermasovo oslanjanje na prosvjetiteljski program, njegov program dovršavanja prosvjetiteljstva – ali i sa stanovitom skepsom. Pristojan filozof, ali po mišljenju Hellerove pomalo slijep za mračnu stranu (doslovno, „nije baš shvatio Foucaulta“), jer je racionalist i univerzalist. No povezuje ih uvjerenje da je nastojanje oko istine ipak jedini posao filozofije.

Jedna od nedovoljno čitanih knjiga Agnes Heller, koju je napisala s Ferencom Fehérom, nosi naslov *Veličina i sumrak radikalnoga univerzalizma* (*The Grandeur & Twilight of Radical Universalism*, London/New Brunswick, 1991). To je svakako oštra kritika marksističke tradicije te prije svega „realno postojećega“ (i propalog) socijalizma: ali u svrhu radikalizacije i univerzalizacije demokracije. To nije apostaza i revizija, odricanje od ranijih uvjerenja, nego njihovo kritičko preispitivanje: kako bi se moglo ići dalje, nastaviti s traženjem alternative.

Arheološki muzej u Zagrebu

Tri života Sarajevske hagade

Fascinantna povijest, umjetničke karakteristike i pripovijest o očuvanju Sarajevske hagade u najmračnijim vremenima i ratovima, kao i u prosperitetnim periodima, predmet su divljenja pojedinaca i institucija diljem svijeta. Godine 2017. Sarajevska hagada upisana je u UNESCO-ov registar Memorije svijeta

Piše Aleksandra Bunčić

U Arheološkom muzeju u Zagrebu postavljena je gostujuća izložba *Tri života Sarajevske hagade*. Ova internacionalna izložba (čiji su autori Aleksandra Bunčić i Mirsad Sijarić) otvorena je u Sarajevu u veljači 2019. u povodu obilježavanja 131. godine od osnutka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Sarajevska hagada jedan je od najbogatije iluminiranih srednjovjekovnih rukopisa koji je ikad načinjen za židovske naručitelje. Nastala je na sjeveroistoku Španjolske sredinom četrnaestog stoljeća, započevši putovanje iz Španjolske ka Sarajevu vjerojatno 1492. godine, nakon proglašenja Ferdinanda i Izabele o izgonu Židova iz Španjolske. Među svim sačuvanim hagadama, sarajevska sadržava najopsežniji ciklus biblijskih događaja,

koji počinje ilustracijama stvaranja svijeta, preko ropstva Izraelićana u Egiptu i Izlaska pod Mojsijevim vodstvom, do imenovanja Jošue za Mojsijeva nasljednika.

Izložba rasvjetljava i prati put rukopisa od srednjovjekovnog kraljevstva Aragona (dio teritorija današnje Španjolske), preko Italije do Sarajeva, gdje je rukopis prodan Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine krajem 19. stoljeća.

Izabrane stranice Sarajevske hagade (visokokvalitetne uokvirene reprodukcije u originalnoj veličini), kao i komparativni materijal koji čini arhivska građa, stranice drugih srednjovjekovnih rukopisa te predmeti iz arheološke i herbarijske zbirke, pružaju uvid u okolnosti i razloge nastanka enigmatičnoga židovskog rukopisa. Izložbu upotpunjuju minerali od kojih se prave boje korištene za oslikavanje srednjovjekovnih rukopisa i dokumenti o putovanju Sarajevske hagade u Beč, gdje je prvi put provedena stručna analiza nekog židovskog iluminiranog rukopisa.

Postavom se podcrtava ne samo umjetnička i estetska posebnost Sarajevske hagade, specifičnosti koje je izdva-

U razdoblju od 14. do 15. stoljeća, hagada je bila jedna od najčešće izrađivanih knjiga za Židove srednjovjekovnog svijeta. Sadržajno relativno skromna, hagada je bila posebno pogodna za iluminaciju

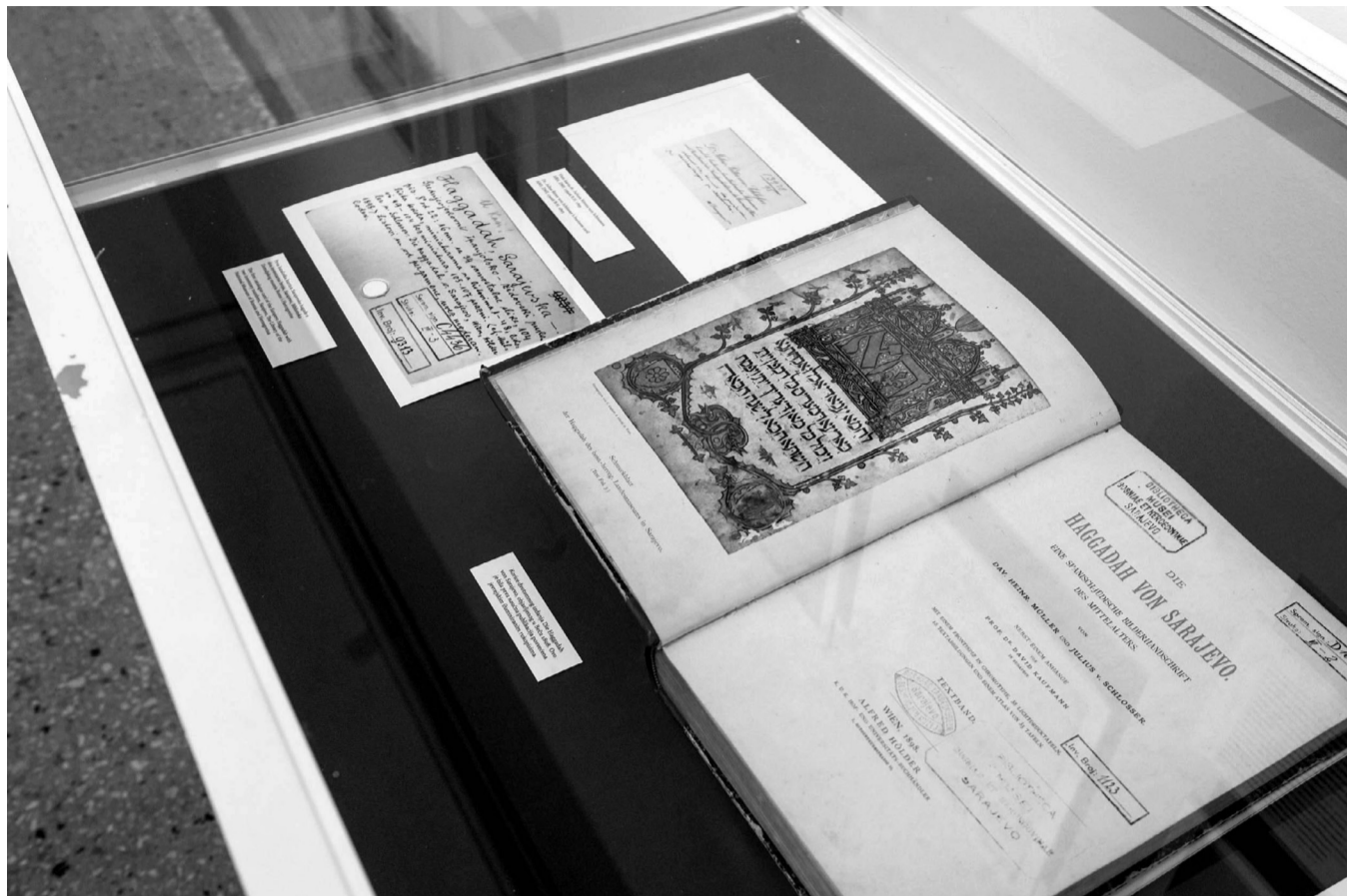
jaju unutar brojem skromna korpusa drugih srednjovjekovnih sefardskih hagada, već i, u širem smislu, njezina kulturno-historijska važnost i uloga knjige u duhovnom životu Židova uopće. Poseban segment čine dosadašnja izdanja Sarajevske hagade, uključujući prvo iz 1898. godine te posljednje štampano 2018. godine, čiji je izdavač, prvi put, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Izložbu otvara plakat sa zemljovidima Iberijskog poluotoka u srednjem vijeku uz popratni generalni osvrt na povijesne prilike. Tijekom srednjeg vijeka Iberijski poluotok bio je poprište važnih teritorijalnih osvajanja i promjena religijskog karaktera u kraljevstvima koja su njime vladala. Te promjene imale su velik utjecaj, ne samo na promjene sociopolitičke strukture nego i na teritorijalnu podjelu poluotoka te na kulturni i vjerski život. Navedene promjene, kao i pojava radionica za izradu knjiga u urbanim centrima, uvjetovat će pojavu hagada kao samostalnih knjiga početkom 14. stoljeća (do tada tekst hagade bio je obično dio mahzora ili sidura). Od 14. do 15. stoljeća hagada je bila jedna od najčešće izrađivanih knjiga za Židove srednjovjekovnog svijeta. Sadržajno relativno skromna, hagada je bila posebno pogodna za iluminaciju.

Za ovu izložbu odabrani foliji iz Sarajevske hagade kazuju priču o nastanku hagada u srednjem vijeku, pismu kojim su ispisane i ilustracijama biblijskih događaja iz Knjige Postanka i Knjige Izlaska. Pored toga, pojedine su slike odabrane kako bi upotpunile znanje o Pesahu kao prazniku oslobođenja i okupljanju ukućana na sederu kojim započinje Pesah. Na primjer, na foliju 27v* ispisana je kvadratnim pismom sefardskog tipa, iluminirana i uokvirena početna riječ teksta „U svakom koljenu i pokoljenju dužnost je pojedinca da vidi sebe sama kako izlazi iz Egipta,“ na foliju 31v* portretirani su ukućani i gosti okupljeni na seder, a na foliju 25r* raban Gamlijel s učenicima uz podsjetnik na obavezu da se tokom sedera trebaju spomenuti pashalna žrtva, *maca* (beskvasni kruh) i *maror* (gorke trave) te objasniti njihovo značenje za Pesah. Zanimljivo je spomenuti da ilustracije *mace*, *marora* i pashalnog janjeta čine najstariji dio tradicije ilustriranja hagada, a iz Sarajevske hagade za izložbu su izdvojene *maca* (f. 26r*) i *maror* (f. 27r*).

Odvojenu cjelinu u ovom dijelu izložbe čini stranica iz Sarajevske hagade s tekstom *Ha Lahma Anje* (f. 3r*) na kojoj se nalaze tri grba. Uz tu stranicu prikazan je i odabrani komparativni materijal – slično oslikana stranica s tekstom *Ha Lahma Anje* iz Hagade iz Pobleta (Poblet: Biblioteca del Monestir Poblet, MS. 100. f. 2), zatim grb porodice Desvalls iz katedrale u Barceloni i pečatni prsten s heraldičkom kompozicijom koja, između ostalog, sadržava trokutni štit s osmolisnom rozetom sličnom onoj na stranici s tekstom *Ha Lahma Anje* iz Sarajevske hagade (Arnautović, kraj 14. stoljeća, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, inv. broj. 620). Također, autori izložbe željeli su pokazati kako stil Sarajevske hagade reflektira likovne trendove srednjeg vijeka, dok je ikonografija mnogo zanimljivija i svjedoči o tome kako je likovni vokabular preuzet, prilagođen i doraden u skladu s uvjerenjima naručitelja. Ilustracije Potopa (f. 5v), Vezivanja Izaka (f. 8r) i Jakovljeva sna (f. 10r) postavljene su uz odgovarajuće primjere iz kršćanske i islamske umjetnosti, ali je njihova ikonografija jedinstvena i nema paralele u umjetnosti tog vremena.

Iz zbirke minerala Zemaljskog muzeja izdvojeni su oni iz kojih su se do-

Kulturna i historijska važnost: Sarajevska hagada

bivale boje za oslikavanje i ispisivanje teksta. Uz to, Lejla Bajramović iz Konzervatorskog odjela ove institucije izradila je pergament prema metodama koje su se koristile u srednjem vijeku. U tom dijelu izložbe postavljeni su i folio 95r* s vidljivim folikulama na životinjskoj koži, ali i prazna stranica s linijama koje je pripremio pisar (f. 51r*) sličnim onima s fragmenta nadgrobne ploče kralja Stefana Tomaša (Bobovac, polovina 15. stoljeća, ZMBiH, inv. br. 6555).

Drugi dio izložbe u fokus stavlja dokumente o boravku Sarajevske hagade u Italiji početkom 17. stoljeća. Rukopis je tada pregledao Giovanni Domenico Vistorini, cenzor Rimokatoličke crkve aktivan od 1609. do 1620. godine, vjerojatno u regiji gradova Modena i Venecija. Uz stranicu Sarajevske hagade na kojoj je cenzor potpisom potvrdio da je pregledao i pročitao tekst nalazi se kopija stranice *Sefer Abudarham* štampane u Veneciji 1546. koju je Vistorini pregledao kad i hagadu (Lyon, Biblioteque Municipale de Lyon, SJ E 669/213, f. 5). Međutim, za razliku od drugih cenzora, Vistorini je uklonio određene riječi, ali je to napravio na vrlo uredan način, grebanjem površinskog sloja tinte s pergamentnog folija, tako da samo pažljiv promatrač oštra oka može primijetiti na kojim je dijelovima teksta izvršena cenzura, kao na primjer na pjesmi Isaka ben Jude ibn Ghayyata na f. 65v*, koja je također dio izložbe.

Da je hagada bila u Italiji, potvrđuje i kupoprodajni ugovor ispisani na posljednjoj stranici: „Ova hagada prodana je danas, u nedjelju 25. augusta 5270 ...“ Ostaje nejasno jesu li imena prodavača i kupca izbrisana ili

nikada nisu ni napisana. Ako je hagada prodana, prema numeričkoj kalkulaciji hebrejskih slova i konverziji kalendara, to se dogodilo 1510. godine, dakle samo osamnaest godina nakon izгона njezinih vlasnika iz Španjolske.

Mnogo je priča o višestoljetnom putešestviju Sarajevske hagade iz Španjolske do Sarajeva, o tome kako ju je otkupio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i o njezinu spašavanju u Drugom svjetskom ratu. Malo se zna o Sarajevskoj hagadi u razdoblju od 1609. godine, kada ju je pregledao cenzor i 1893, kada ju je otkupio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Legenda kazuje da je neki mladi Židov iz Bosne, student u Padovi, dobio Hagadu kao vjenčani dar. Druga govori o tome kako je židovski trgovac iz Sarajeva spasio svog talijanskog suputnika od loše sklopljena posla u Firenci i dobio hagadu kao dar.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine hagadu je kupio od sefardske porodice Kohen, a prema jednom od dokumenata na izložbi, nakon očeve smrti, Josef Kohen ponudio je rukopis na prodaju kako bi pomogao porodici. Prema drugom arhivskom dokumentu, također pokazanu na izložbi, nedugo nakon prodaje, hagada je poslana u Beč na znanstvenu valorizaciju. Znanstvenici David Müller, Julius von Schlosser i David Kaufmann izučavali su povijesno-umjetničke i paleografske karakteristike rukopisa i preimenovali ga iz *Eine Spanisch-Judische Bilderhandschrift des Mittelalters* u Sarajevska hagada. Rezultati ove valorizacije objedinjeni su u dvosveščanom izdanju *Die Haggadah von Sarajevo*, štampanu u Beču 1898, koje, uz ostala faksimilska izdanja, čini poseban segment izložbe.

Fascinantna povijest, umjetničke karakteristike i pripovijest o očuvanju Sarajevske hagade u najmračnijim vremenima i ratovima, kao i u prosperitetnim razdobljima, predmet su divljenja pojedinaca i institucija diljem svijeta. Godine 2017. Sarajevska hagada upisana je u UNESCO-ov registar Memorije svijeta. U listopadu 2018, zbog posvećenosti i konstantnih napora da se očuva Sarajevska hagada i ostali artefakti, kao i da se normalizira rad Zemaljskog muzeja, Mirsad Sijarić, direktor te ustanove, odlikovan je ordenom Viteza iz reda umjetnosti i književnosti koji dodjeljuje Republika Francuska.

Izložbu simbolično zatvara slika mesijanskog hrama koji će biti izgrađen u naše dane (Sarajevska hagada, f. 32r).

Arheološki muzej u Zagrebu

Francuzi i Židovi (2)
Povijesni pakt

Iako su i u Francuskoj na snazi bili rasni zakoni, jednaki onima iz nacističke Njemačke, iako je intelektualna i politička propaganda i tamo poticala „konačni obračun“ sa „stranim tijelom“, ondje je stradalo znatno manje Židova nego u drugim državama koje su u ratu bile Hitlerove saveznice, uključivo i NDH, gdje je preživio svaki peti Židov

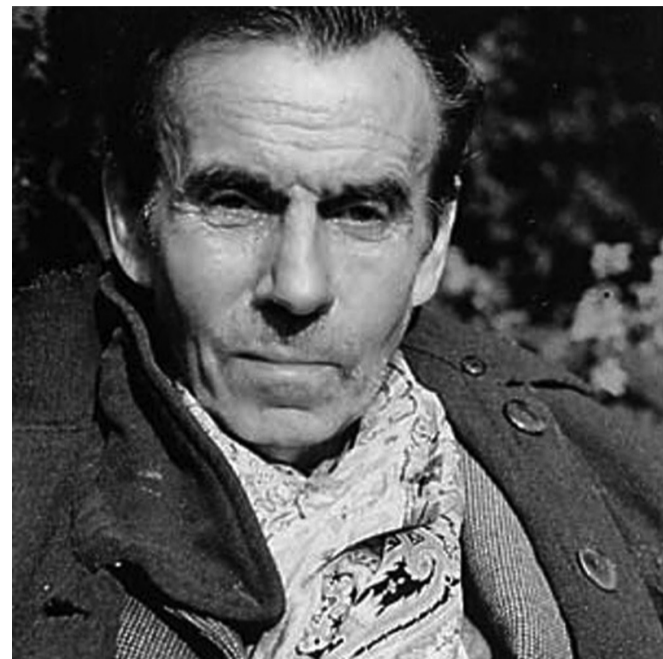
Piše Mirko Galić

Odnos Francuske i njezinih Židova bio je u povijesti često konfliktan, uglavnom u ovisnosti o kretanjima u europske susjedstvu. Kad su se vodili križarski ratovi, i francuski su Židovi bili zahvaćeni, i na njih se prenosio dio krivice i zbog njih su se ratovi poduzimali; nisu bili u središtu tadašnjih sukoba, iako su njima bili pogođeni. Kad je u srednjem vijeku, najviše iz Španjolske, krenuo veliki val progona, u Francuskoj se događaju dvosmjerni procesi, i naseljavanja i raseljavanja. Židovi tada ne uživaju status građanina, koji će im priznati Revolucija, da bi mogli biti sigurni, a nisu, opet, bili izloženi pogibelji, s kakvom su bili suočeni s druge strane Pirineja. Zlo je uvijek pogađalo francuske Židove, samo je bilo nešto manje nego u susjedstvu, gdje je bilo izvoriste zla. Ni nacizam nije u Francuskoj bio u svom najgorem izdanju, iako je prema Židovima bio nemilosrdan: u svim državama koje su djelovale po Hitlerovim zapovijedima, uključivo i ratnu Hrvatsku, Židovi su stradavali više nego u Francuskoj. Nacisti su prema Francuzima iskazivali posebno lukavstvo, tako što su prepuštali francuskim vlastima – kojima su oni vladali – da same donose rasne zakone i da ih same provode. S velikim je zakašnjenjem otkriveno da je stari maršal Philippe Pétain vlastitom rukom pojačavao odredbe po kojima Židovi ne mogu raditi u javnim službama, od škole do pravosuđa, da bi tek Jacques Chirac, pola stoljeća nakon rata, priznao odgovornost Francuske za progon Židova. Ni vođa Pokreta otpora general Charles de Gaulle, ni François Mitterrand, koji je prvu polovicu rata proveo uz Pétaina, a drugu uz De Gaullea, nisu htjeli prihvatiti da je kolaboracionistički režim iz Vichyja bio zakonita vlast, da je francuski parlament s velikom većinom glasova (6:1) dao *plein pouvoir* starome maršalu, pobjedniku iz Verduna iz Prvog svjetskog rata i Hitlerovu vazalu iz Drugoga. De Gaulle ga je nakon oslobođenja zemlje osudio na smrt, ali ga je pomilovao (i kaznio isključenjem iz Académie française, kao i Charlesa Maurrasa, osnivača zloglasne Action française), zbog godina, što bi se moglo i drukčije tumačiti, zbog senilnosti. Kad je Pétain umro, njegov glavni politički protivnik slao mu je za godišnjice smrti vijenac na grob na atlantskom otočiću Re, na ime zasluga iz Verduna; to je nastavio i Mitterrand, sve dok nije bio otkriven, pa je pobjednik s Verduna pao u nemilost pred gubitnikom uz Vichyja. Iako je rat prohodao u kratkim hlačama, kao dječak iz Correzea, Chirac je, kao šef države, postavio visoke kriterije za Republiku: za progon Židova, i za druge zločine, odgovornom je proglasio francusku državu, a ne apstraktnu „vlast iz Vichyja“. Na godišnjicu najveće racije nad Židovima, 12. srpnja 1995, novoizabrani francuski predsjednik promijenio je radikalno dotadašnji službeni stav o nevinosti države za stradanje Židova. Samo na taj dan 1942. na nekadašnji Zimski velodrom (Vel d'Hiv), koji više ne postoji uz Eiffelov toranj, skupljeno je trinaest tisuća Židova i odatle otpremljeno u logore, da se iz njih ne vrata. Među njima bilo je četiri tisuće djece. Cijelu su tu operaciju – na čemu je Jacques Chirac gradio svoju tezu o odgovornosti francuske države – izvele francuske institucije; ni jedan jedini njemački vojnik nije u njoj sudjelovao! Uz rasne zakone, to je bio ključni argument francuskim Židovima kad su optuživali državu da ih je izdala u ratu. Na izdaju su se žalili i Židovi iz Alžira, koje su poslije neovisnosti nekadašnje francuske kolonije, doselili u Francusku, udvostručili broj Židova, ali nikad nisu riješili imovinska i druga statusna pitanja, kao ni drugi *pieds noirs* koji su prelazili Mediteran. Ostalo je upamćeno da su Židovi prije Chiracova zaokreta izviždali Mitterranda dok je na Vel d'Hivu golističkim argumentima branio državu od odgovornosti za zločine nad Židovima; ni karizmatički Robert Badinter, i sam Židov, nije uspio smiriti duhove na nekadašnjem pariškome velodromu, upisan u ratnu povijest kao najveće stratište francuskih Židova.

Moralna i politička zakletva *Nikad više*, svečano objavljena nakon rata, davala je veliku nadu da će Židovi biti trajno zaštićeni od novih opasnosti. Zlo je bilo odveć teško i bolno da se ne bi izgradili svi mehanizmi zaštite i učvrstila memorija kako se zlo ne bi ponavljalo. U ratu su, najviše u njemačkim logorima, stradale dvije kategorije francuskih Židova. Jedna onih trajno naseljenih u Francuskoj, i druga koju su činili doseljeni Židovi, koji su se uoči rata bježali iz drugih država, najčešće iz Njemačke, ne bi li se spasili od nacista. Gleda li se zasebno na svaku od te dvije grupacije, spašeno je devedeset posto Židova koji su bili stalno nastanjeni u Francuskoj, što znači da su bili solidno integrirani u francusko društvo i da su uživali zavidnu solidarnost drugih Francuza. Iako su i u Francuskoj na snazi bili rasni zakoni, jednaki onima iz nacističke Njemačke, iako je intelektualna i politička propaganda i tamo poticala „konačni obračun“ sa „stranim tijelom“, stradalo je znatno manje Židova nego u drugim državama koje su u ratu bile Hitlerove saveznice, uključivo i NDH, gdje je preživio svaki peti Židov. Francusko društvo naviklo je funkcionirati na pluralan način, čak i u uvjetima rata: svaki četvrti Francuz vuče strano porijeklo, što znači da je društvo otvoreno za druge i različite ljude ili skupine, i da su doseljenici, na platformi slobodnog i ravnopravnog građanina, integrirani u društvo i u Republiku. Antisemitizam je, istina, pratio Židove od Kristova vremena, od njihova dolaska u francuske krajeve, najviše zbog predrasuda da se bogate na tuđi račun, ili iz ljubomore da zauzimaju važne položaje u društvu otimajući ih drugima. Prošlo je stoljeće doživjelo dva klimaksa, prvi s aferom Dreyfus, kad je nacionalistička desnica izabrala Židove za omiljenu metu u demonstraciji svoje sile, a druga u 30-im godinama, a osobito u ratu, kad je bilo opasno biti Židov u Francuskoj, kao i drugdje u Europi, gdje god su nacisti nametali svoje rasne zakone i diktaturu.

Francuska je u Revoluciji prva emancipirala Židove na platformi građanina, uključujući ih u državu i u društvo kao ravnopravne dionike koji nisu ni iznad, ni ispod drugih, a u aferi Dreyfus poražena je i ponižena antisemitska manipulacija.

Francuska ima danas najbrojniju i najutjecajniju židovsku zajednicu u Europi, s više od šesto tisuća pripadnika na 65 milijuna stanovnika. To znači da svaki stoti Francuz pripada krugu koji se na tlu današnje Francuske počeo stvarati prije dvadeset stoljeća, i u međuvremenu pustio duboko korijenje koje ni najjače oluje nisu uspjele iščupati. Ako su Židovi ostali u toj zemlji i u tolikom broju, nakon svih iskušenja koja su prolazili kao Židovi i tamo, kao i u drugim zemljama, to svjedoči da su oni trebali Francuskoj, i da je Francuska trebala njima. Prisutnost Židova u Francuskoj snažna je u svim područjima života i stvaralaštva, od umjetnosti, kulture i znanosti do politike i gospodarstva, kao potvrda da je zemlja obogaćivala Židove i da su Židovi obogaćivali Francusku, tijekom zajedničke povijesti koja je počela u prvome stoljeću poslije Krista i traje do naših dana. Sve to vrijeme sa Židovima se zbivaju paralelni, pa i proturječni procesi naseljavanja i iseljavanja, prihvaćanja i odbijanja, integracije i asimilacije, tipično za narode bez domovine i bez zaštite. Različiti narodi i različite vjere, ili narodi s različitim vjerama, mijenjali su prostore i na tlu današnje Francuske. Židovi su pokazali visoku otpornost, nisu nestali u velikome progonu u 14. i u 15.

Veliki pisac i veliki antisemit: Louis-Ferdinand Céline

stoljeću, ni u najvećem pogromu koji je neka zajednica ikad doživjela, pod nacistima u 20. stoljeću. Život bez domovine i bez države razvijao je, kako dokazuju brojni judeolozi, sposobnost održanja i moć integracije.

Židove su i u Francuskoj – kao i u Europi – pogodile dvije velike tragedije, a obje su imale epicentre u francuske susjedstvu: prva u sklopu velike seobe sa zapada Europe, najviše iz Španjolske, kad su se Židovi morali pod prisilom iseljavati na europski istok i na Balkan, u tadašnju Tursku, koja je za one prilike primila veliki broj Židova i u BiH; velik je dio ostao tamo živjeti, usprkos svim promjenama koje su se na tome području jugoistoka Europe odvijale na dramatičan način. Većinu doseljenika činili su Sefardi, koji su se integrirali u bosansko-hercegovački mozaik različitih vjera i nacija. Posljednji rat prilikom raspada Jugoslavije bio je i za njih najteži. Francuska je u toj seobi igrala dvostruku ulogu: s jedne je strane primala Židove prognane iz Španjolske, a s druge ih je strane i sama protjerivala na istok, najčešće u Poljsku. Bili su najčešće Aškenazi. Nikada nije bilo sasvim lako biti Židov u Francuskoj, zato što su posljednjih tisuću godina, od križarskih ratova pa do Holokausta, bili obilježeni kao strano tijelo, krivi i za lošu ljetinu, ekonomsku krizu ili bankarske bankrote. Povjesničari navode mnoge razloge za takvu ljubomoru, a prije svih to da su Židovi bili uspješni u poslu. Počinjali su najčešće sa zanatima, oko kojih su stvarali židovske četvrti, najprije na jugu i na zapadu zemlje, u Toulouseu, Bordeauxu, Poitiersu, Toursu, a s vremenom i u Parizu: od nekadašnjih zanatlija razvili su se liječnici, bankari, filmski autori i producenti, slikari, pisci i glazbenici. I političari, također: u stoljeću najvećega progona Židova, francuskom politikom vladali su Leon Blum, koji je uoči rata bio na čelu vlade Narodnoga fronta, na užas tadašnjih rasista i ksenofoba, poput Célinea, Brasillacha, La Rochellea, Montherlanta ili Jouhandeaua, koji bi Bluma fizički likvidirao („On nije naš!“). U prvom desetljeću poslije rata vladu je vodio Pierre Mendes-France, jedna od najmoralnijih figura francuske države, i Laurent Fabius, potkraj stoljeća, najmlađi predsjednik vlade u francuskoj povijesti. I predsjednik Republike Nicolas Sarkozy je potomak solunskih Židova, čiji su roditelji preko Mađarske doselili u Francusku. Sve su to jaki dokazi o otvorenosti i pluralnosti francuskoga društva, koje nije imalo područja zabranjena ili nedostupna Židovima ili njihovim potomcima. S osjećajem krivice za stradanje Židova tijekom nacističke okupacije i zbog kolaboracionističke vlasti iz Vichyja, francuska je desnica poslije rata strogo pazila da ne otvara rane koje je za vrijeme rata i sama stvarala.

Francuzi su u ratu bili podijeljeni na manjinu koja je prihvaćala kolaboraciju s nacističkim i višijevskim vlastima, na drugu manjinu koja se opirala u Pokretu otpora (koji je izvana vodio De Gaulle, a iznutra KP), i na veliku većinu koja je taktizirala „negdje između“. Većina Francuza nisu bili ni heroji ni izdajice. Tako se može objasniti da je Pariz oduševljeno dočekao maršala Pétaina u proljeće 1944, a da je u ljeto iste godine s jednakim oduševljenjem pozdravio generala De Gaullea, ili da su pisac Jean Giraudoux i arhitekt Le Corbusier bili Pétainovi suradnici u Vichyju, da je Paul Morand predstavljao zemlju u Bukureštu i u Bernu, da su kazališta u Parizu igrali Sartreova djela, da je njegova dru-

žica Simone de Beauvoir surađivala na Radio-Vichyju. To su bili granični slučajevi koje je De Gaulle nakon oslobođenja pustio ispod radara. Slavni arhitekt bio je jedan od dvanaest projekatana zgrade UN-a u New Yorku, Paula Moranda ni De Gaulle nije mogao spriječiti da uđe u Académie française, a mogao ga je kazniti jedino tako da ga kao zaštitnik Akademije ne primi u Elizejsku palaču. J. P. Sartre frizirao je svoju biografiju da ne zaostane za rivalom Albertom Camusom, koji je pisao nadahnute članke u ilegalnim novinama Pokreta otpora. Kad je došlo do sređivanja računa, najveći je ceh platio Robert Brasillach, najmlađi i najdarovitiji među piscima i novinarima kolaboracionistima, svrstan bez ostatka na stranu nacizma. „Židovi su“ – pisao je – „jedina rasa u ljudskoj povijesti za koju je kolektivna kazna jedino pravo rješenje.“ Ni najveći odvjetnik Jacques Isorni nije ga mogao obraniti od smrtno kazne, niti je antifašistički autoritet Alberta Camusa i François Mauriac uspjo u uvjeriti generala De Gaullea da promijeni uvjerenje: „Što viši položaj, to veća odgovornost.“ Strijeljan je u 36. godini, kao posljednji pisac nad kojim je izvršena najteža kazna. Pierre Drieu La Rochelle sam je sebi presudio, kad je popio kutiju tableta i zamolio svoju sobaricu Gaby da ga ne budi (jednom ga je bila spasila, jer se vratila prije vremena). Ni on nije imao osjećaja grižnje savjesti, ubio se s uvjerenjem da je nacizam „prava stvar“. Nije htio prihvatiti Malrauxovu ponudu da ga sakrije; povjerio mu je da bude nositelj njegova testamenta, što je također jedno od čuda francuskoga unutrašnjeg rata, a u posljednjoj volji potvrđuje svoje uvjerenje: „Umrijet ću kao antise-

mit!“ Najpoganiji antisemit među svim piscima, Louis-Ferdinand Céline, na vrijeme je pobjegao iz Francuske, i preko Njemačke sklonio se u Dansku. Pisac jednog od najvećih romana francuske književnosti 20. stoljeća, *Putovanje nakraj noći*, vidio je „Židove svuda oko nas“, huškao na njihovu likvidaciju i hvalio se da mrzi Židove, komuniste i framasone. Kad ga je posjetio filmski režiser Jean Renoir (sin slavnoga slikara), da se uvjeri da li stvarno tako misli, istresao je pred njim, i na njega, najgore moguće prijetnje: „Obećavam vam da će Nijemci doći i sve ovo srediti... Stave vas pred zid, a ja ću, budite sigurni, zapovijedati streljačkim vodom.“ Danci su bili milostivi prema njemu: poslije dvogodišnjeg zaptora i petogodišnje emigracije vratio se u Francusku i nastavio život slobodnoga pisca. Renoir je rat proveo u Americi; objavio je svoja sjećanja na taj potresni razgovor mnogo godina poslije, kad više nisu mogli izazvati posljedice za pisca.

Više je važnih pisaca – Jean Cocteau, Sacha Guitry, Marcel Jouhandeau, Lucien Rebatet – prolazilo kroz filtre nove vlasti u procesu čišćenja od kolaboracije s nacistima. Antisemitizam je kod mnogih javnih osoba bio slabo mjesto, trebalo je osloboditi naciju od kolektivne odgovornosti, ali i židovsku zajednicu od ratnih trauma. Pretpostavlja se da je u cjelini otvoreno više od tristo tisuća različitih dosjea, da je svaki treći završio na sudu, da su u oko trinaest tisuća slučajeva izrečene zaptorske kazne, da je tisuću i dvjesto Francuza osuđeno na najtežu kaznu. Kad je „čišćenje“ jednom završeno, sudski su se procesi pokretali jedino kad su naknadno otkriveni teški slučajevi kolaboracije, kao s Gis-

cardovim ministrom Mauriceom Paponom, ili šefom višijevske policije Renéom Bousquetom (Mitterrandovim izdavačem). Državne vlasti brižljivo su pazile da ne opterećuju državu, da ne otvaraju ratne rane, a na pojave antisemitizma reagirale su i represivno i pedagoški. Kad bi vođa krajnje, pronacističke desnice Jean-Marie le Pen izjavio da su plinske komore „detalj Drugog svjetskog rata“, dobio bi sudsku kaznu u desecima tisuća franaka, a kad bi se pojavili kukasti križevi i kad bi negdje oskvrnuli židovsko groblje ili napali sinagogu, satovi u školi počinjali su lekcijom o Holokaustu. Francuska je pazila, i pazi i dalje, da očuva memoriju o stradanju Židova.

Francuska je sa svojim Židovima, kako ističe istraživač Pierre Nora, sklopila „povijesni pakt“, koji je od Francuske napravio „najvažniji laboratorij za sudbinu Židova“. U Revoluciji je prva emancipirala Židove na platformi građanina i uključila ih u državu i u društvo kao ravnopravne dionike koji nisu ni iznad, ni ispod drugih; u aferi Dreyfus poražena je i ponižena antisemitska manipulacija, s kojom je nacionalistička desnica htjela isključiti Židove iz Republike; Židovi su u ratu teško živjeli pod terorom nacističkih vlasti i njihovih rasnih zakona, ali su se održali i na tragičnim iskustvima Holokausta izgradili moćnu zajednicu, koja je izložena novim iskušenjima, ali nije zabrinuta za svoju budućnost. Ispadi antisemitizma, povremeni terorizam nad Židovima, ne ugrožava sliku sklada između Republike, koja je integrirala Židove, i Židova koji su prihvatili Republiku.

(svršetak)

Iz londonske blizine

Između straha i nade

Ujedinjeno Kraljevstvo, a prije svega veliki gradovi, pružali su utočište, gajili multikulturalnost, tolerirali različitost, hvalili razliku. I meni je London nalikovao na Sarajevo, u kojem sam odrastao. Ali poslije Brexita došljaci ponovno postadoše stranci

Piše Predrag Finci

1.

Ima lijepih, tužnih, nostalgičnih pjesma o izgonu i izbjeglištvu. Jedna od njih je *Kamo mogu poći?* Čuo sam je najprije u verziji Raya Charlesa (*Where can I go?*), mislio da je to još jedna od melodija iz njegova standardnog repertoara, a tek kasnije saznao da je izvorno bila pjesma „kralja jidiš glazbe“ Lea Fulda (*Wo Akin soll Ich Geh'n*) i da je nastala kao reakcija na Holokaust i strahote Drugoga svjetskog rata. Poslije sam čuo i druge pjesme o progonu i iseljenju, u svakoj je odjekivao isti upit, isti patos, ali za pitanje o progonu i iseljenju znao sam odavno. Čuo ga još u gimnaziji, kada je moj nastavnik povijesti, sjajan pripovjedač, kazivao o dobu Rimskog Carstva, spomenuo i pobune Židova, i onda rekao kako je nakon ugušenog ustanka u Judeji razoren hram, a rimski vladari, najprije Tit, pa Hadrijan, pobijedili, porobili i rasilili Židove „diljem svijeta, da se više nikada ne sastave“. Mene je to pogodilo, pomislio sam da se to i na mene odnosi, sve mi se činilo da moj nastavnik baš u mene gleda, osjetih nelagodu, pomislih da i ja negdje daleko živim, nisam baš otud gdje sada jesam. Onda sam slušao o „vječnom“, „lutajućem Židovu“, o Ahasveru, o „putujućem narodu“, o ljudima bez domovine, o onima kojima nigdje nema i neće biti mira. O ljudima koji se uvijek pitaju kamo mogu poći...

2.

Nisam se slučajno toga sjetio. I u Velikoj Britaniji opet govore o odlazanju, navode se i imena nekih poslovno uspješnih ljudi koji su odlučili napustiti zemlju „njezine Visosti“. Poslije mnogo godina, čak stoljeća spokojna, lijepa življenja, poslije mnogo prinosa toj zemlji i uspješnih karijera, opet neki govore o odlasku Židova iz te otočke zemlje. Doduše, ne toliko koliko u Francuskoj, ali sve veći broj antisemitskih incidenata uvećava broj onih koji najavljuju svoj odlazak: nije lako živjeti u zemlji u kojoj naoružani stražari moraju paziti na svetišta i dječje vrtiće. U svim su europskim zemljama živjeli, u svakoj dali svoj doprinos, često bili i odani onoj u kojoj jesu. A opet se u svakoj javi glas: oni ne valjaju. Prepalj-

su se britanski Židovi naraslog antisemitizma, uznemirili pogotovo što je mnogo antisemita u Laburističkoj partiji, a njihovim vatrenim pristalicama kao da to ni najmanje ne smeta. U oporbnoj stranci, koja je prije po nekom nepisanom pravilu bila partija obespravljenih, ugroženih, stranka svih vrsta manjina, a među njima i Židova. Nakon neviđena skandala otvorenih antisemitskih istupa nekih članova Laburističke stranke mnogi njezini istaknuti, dugogodišnji članovi digli su glas, neki napustili stranku, a malo britanskih Židova sada glasa za laburiste. Nije sasvim jasno zašto se to dogodilo: optužuju nesposobno rukovodstvo, spominju tradicionalnu ne-

trpeljivost ljevice prema Židovima kao predstavnicima kapitala i pripadnicima buržoazije (simptomatično je da sadašnji vođa nikada nije imao vremena otići u Jad Vašem, ali se nađe s ekstremistima iz susjedstva), optužuju i pridošlice iz muslimanskih zemalja, koje uglavnom glasaju (ako glasaju) za laburiste i imaju silne predrasude i čak otvorenu mržnju prema Židovima (sve pod parolom o „ugroženosti Palestinaca“, za koje mnogi od takvih nikada ništa ne bi učinili, ali su im ovi barem u nekim slučajevima alibi za mržnju prema svim Židovima), ali i općoj, narasloj ksenofobiji, čijim zastupnicima nitko nije blizak, a svi koji nisu „čisti domaći“ nisu im nikako po volji, pa bi ih najradije vratili „tamo odakle su došli“, čak i ako su se rodili u zemlji. Stvar je osobne ograničenosti i lošeg obrazovanja gajiti predrasude, stvar osobne frustriranosti i slabosti napadati manjine i slabe, stvar je gluposti predstavnika jedne manjine napadati drugu, jer tako priprema i vlastite nevolje, stvar je patološke mržnje napadati sve što nije po mjeri vlastitog. Ono što je uistinu šokantno jest da vodeća oporbena stranka gaji antisemitizam u svojim redovima. Neki čak kažu da nečega takva nije bilo od 1930, ali na drugom mjestu, u drugoj stranci.

Kraljevstvo različitosti: London

3.

U Velikoj Britaniji danas živi oko 300.000 Židova, od čega ih je najviše u Engleskoj, a ponajviše u Londonu. Točnije, prema popisu: 275.000, od toga 160.000 u Londonu. Ovdje nisu navedeni oni koji se ne izjašnjavaju ni nacionalno ni religijski kao Židovi, a među njima je mnogo onih koji su iz mješovitih brakova ili su potpuno adaptirani. Po veličini su druga židovska zajednica u Europi (iza Francuske), a peta u svijetu. Bilo ih je ovdje od davnina, još od doba normanskih osvajanja (prvi pisani trag datira iz 1070), onda su prvi put protjerani (1290, u doba kralja Edvarda I), poslije su se vratili, u doba Cromwella tiho priznati kao manjina, od 18. stoljeća sve više ostvarivali građanska prava, a u 19. stoljeću dolazi do znatnih useljavanja Židova iz istočne Europe, kojima je britanska kraljevina bila uzor tolerancije i slobode. Mnogi su brzo našli svoje mjesto u novoj sredini, borili se za nju u Prvom svjetskom ratu, blizu 100.000 uselilo se uoči i u doba prije i nakon Drugoga svjetskog rata. Neki s mnogo teškoća, neki su bili nepoželjni. Mnoga djeca, njih 10.000, primljena su u zemlju u doba Drugoga svjetskog rata, ali ne i njihovi roditelji. Oni koji su se tu uselili ili rodili osjećali su ovu zemlju kao svoju. Ni danas ne odlaze u velikom broju, nitko im ne naređuje da zemlju napuste, ali vele da se osjećaju nelagodno. Svaka osoba koja napušta zemlju ima za to jake razloge, svaki takav odlazak razlog je za brigu i uznemirenje, pogotovo kada se to događa onima koji imaju dramatična povijesna iskustva, ali srećom još odlazi malo ljudi židovskog porijekla, premda i pojedinačni slučajevi desno orijentiranim medijima i komentatorima služe za dodatni argument o teškoj situaciji u zemlji i opasnosti od

staljinizmu sklone ljevice, čiji bi dolazak na vlast, to već sada neki najavljuju, izazvao pravi egzodus.

4.

Ima i onih iz „naših krajeva”. Grupa iz Bosne i Hercegovine, gotovo svi iz Sarajeva, došla je devedesetih prošlog stoljeća. Žive uglavnom u sjevernom Londonu, imaju svoje udruženje, uglavnom se druže međusobno, ali je svatko zauzet nadasve svojim brigama, svojim poslom i životom. Slično je i u drugim nacionalnim i religijskim grupama: žive jedni pored drugih, toleriraju jedni druge, ali se ne miješaju, ponekad, uglavnom iz praktičnih razloga, surađuju. Često pričaju o zemlji iz koje su, ali se rijetko vraćaju. Sve se promijenilo, pa ih sada, kada odu u posjet zavičajima, mnogo toga čudi. Odvknuli se od grubosti, od neuljudnosti, od mnogo čega što ne pripada dobro uređenim društvima i kultiviranim sredinama. Njihov nekadašnji svijet ostao im je znan, po mnogočemu blizak, ali i stran. Tamo su se rodili, ovdje ih sahranjuju. I Freud je ovdje sahranjen. Oni koji su raselili Židove natjerali su ih da žive rasuti po svijetu. I groblja su im rasuta po svijetu. A i djeca im odrasla u novim zemljama, usvojila tamošnje običaje, stekli navike, jezik zemlje u koju su se uselili njihovi roditelji postao njihov jezik, na njemu lakše komuniciraju, lakše se s drugima razumiju.

5.

Našoj kulturi pripada ono što je nama uobičajeno, normalno, svakodnevno, ono što je naša navika i društveni kôd. Kultura drugog jest ona koju bismo trebali uvažavati. Za mnoge došljake to je kultura domaćina. Integracija, ne asimilacija – stalno ponavljaju oni koji drže do

kulturnog, prije svega nacionalnog i vjerskog identiteta. Ujedinjeno Kraljevstvo, a prije svega veliki gradovi i od njih najviše London, pružali su utočište, gajili multikulturalnost, tolerirali različitost, hvalili razliku. I meni je London, u koji sam došao, nalikovao na Sarajevo, u kojem sam odrastao. Ali poslije Brexita došljaci ponovo postadoše stranci. Mnogi se od njih nemaju kamo vratiti, mnogi i ne bi: ovdje izgrađen život ne mogu ponovo negdje započinjati. I svi mogu reći isto: ovdje je situacija teška, ali tamo otkud smo još je teža.

6.

Zašto ljudi iz neke zemlje odlaze? Načelno: kada ljudi u neku zemlju useljavaju, u toj je zemlji dobro ili barem bolje nego u onoj otkuda dolaze, a kada iz neke zemlje bježe, to je siguran znak krize i svakojake opasnosti. Problem su za desnicu „stranci”, ali samo u ekstremnim slučajevima nekog od britanskih Židova neprikriveni antisemiti nazivaju nepoželjnim strancem i opasnim stranim elementom. I onda budu žestoko kritizirani. Antisemitizma nažalost još ima, bude i glasnih uvreda, bude i prijetnji, kao što ima i mnogo otvorene islamofobije, pritajena rasizma i cinične homofobije, ali gdje su glasni glasovi otpora i kritike takvih stajališta, tu još nema razloga za strah, a ima nade.

7.

Ovdje bih na kraju mogao reći još i ovo: za ljude iz manjinskih skupina, a posebno za emigrante, koji su u novoj zemlji svoj život ponovo započeli i izgradili, više nije pitanje zašto su došli, nego zašto više neće da odu. A taj je odgovor vrlo često toliko jasan da je samo pitanje neumjesno i nepotrebno.

Susreti: Yehuda Bauer

Nemam boga, ali imao sam oca

Da su Francuzi i Englezi odmah nakon Hitlerova dolaska na vlast zaustavili Njemačku, Holokaust je mogao biti spriječen. Jer do 1937. Njemačka se nije bila kadra braniti. O uništenju Židova u Mein Kampfu nema ni riječi, a odluka o likvidaciji potječe iz 1941. godine

Razgovarala Anja Reich

➤ **Nedavno ste rekli da nakon više od šezdeset godina istraživanja Holokausta ima više pitanja nego odgovora...**

Holokaust je povezan s tako mnogo različitih stvari: s nacizmom i antisemitizmom, s poviješću Židova, razvojem diktatura i naravno sa svim pojedinačnim sudbinama. Različite su žrtve, a različiti i počinitelji. Jasno je da se neprestano javljaju nova pitanja i da nalazimo nove odgovore.

➤ **Možete li navesti primjer?**

Novembarskom pogromu ili, kako su govorili nacisti, Kristalnoj noći, cilj nije bio istrebljenje Židova, kako se pretpostavljalo, nego je to bila priprema za rat. Dosad se to nije tako interpretiralo.

➤ **Kako ste došli do toga?**

Postoji ključni dokument, poznat nam je od 1945. Nije to ništa novo, Hitlerova uputa Göringu iz kolovoza 1936. Piše Hitler da Njemačka mora pripremati rat, jer će inače boljševizam osvojiti svijet, a cilj je boljševizma da internacionalno židovstvo zavlada svijetom. To nije propaganda, to je jasna naredba. Drugi je primjer ustanak u varšavskom getu. Jedna kolegica otkrila je dnevnik iz tog doba i za vrijeme ustanka. U njima i danas nalazimo nove detalje ili utvrđujemo da smo počinili pogreške.

➤ **Kakve ste vi pogreške učinili?**

Bila je pogrešna tvrdnja o vojnoj organizaciji ustanka. Ne samo ja, nego i svi drugi. Pisali smo: postojao je zapovjednik, postojalo je zapovjedništvo. Pogrešno. Varšavski ustanak bio je ustanak omladinskog pokreta. Nije postojao zapovjednik, nego jedna karizmatična ličnost i komitet. Glavni lik bila je mlada žena, Zivia Lubetkin. Dobro smo je znali, ali ona je bila vrlo suzdržana, držala je govore i pisala o svojim doživljajima, ali nikada o svojoj ulozi.

➤ **Jeste li u svojim istraživanjima našli odgovor na to, je li se Holokaust mogao spriječiti...**

Svakako se mogao spriječiti. Da su, na primjer, Francuzi i Englezi 1930-ih zaustavili nacističku Njemačku, bilo bi to sasvim jednostavno, jer do 1937. Njemačka nije bila kadra braniti se.

➤ **Ali Englezi nisu u to doba znali na što su nacisti spremni...**

O uništenju Židova nisu znali ništa, ali su se mogli braniti da zaštite sebe.

➤ **Kad su nacisti odlučili uništiti Židove?**

Ne vjerujem da je to bio dugoročni plan. U knjizi *Mein Kampf* o tome nema ni riječi. Odluka o likvidaciji Židova potječe tek iz 1941. Prije toga govorilo se o deportaciji svih Židova preko južne Poljske u Sovjetski Savez, pa na Madagaskar, napokon u arktičku regiju Rusije. Ideja o masovnom ubojstvu javila se tek nakon invazije na Sovjetski Savez.

➤ **Zašto tada?**

To je bilo tipično za Treći Rajh: najprije učiniti nešto, a onda objaviti odluku o tome. Nacisti su se htjeli riješiti Židova i shvatili su da to neće ići s emigracijom, ima ih previše, nemamo pojma kamo s njima. Treba ih dakle poubijati. A ako ih poubijamo u istočnoj Europi, u zapadnoj Europi, zašto ne i na cijelom svijetu? Potkraj 1941. bilo je jasno, ako dobijemo rat, iskorijenit ćemo Židove na cijelom svijetu. Židovi se nisu mogli braniti. Nije bilo nikakve mogućnosti za to.

➤ **Zato što nisu imali oružje, vojsku...**

... ni organizaciju, ni državu, ni politiku, ništa. U istočnoj Europi bilo je 20.000 židovskih partizana. Što je to značilo? Ništa.

➤ **Bi li Drugi svjetski rat i Holokaust bili mogući bez Hitlera?**

I to je pitanje na koje nema jasna odgovora. Hitler je bio vrlo važan, zbog svoje karizme. Ali on nije odlučio ništa, nije ništa potpisao, on je bio netko tko se nije htio izložiti. Sve odluke nastale su u osobnoj diskusiji s Himmlerom, Göringom, Goebbelsom i drugima. Njegov čuveni govor u prosincu 1941. u Državnoj kancelariji, kad je re-

Neka mladi zaključuju sami: Yehuda Bauer

kao da je vrijeme da se očisti stol, nije bio uputa, nije bio zapovijed. A i nije morao biti. Jer su svi, koji su ga slušali, bili suglasni: van sa Židovima.

➤ **Običavao je govoriti da Nijemci moraju držati svoju stranu...**

Hitler nikada nije bio izabran, na posljednjim slobodnim izborima nacisti su bili gubitnici. Ali uspjelo im je uvjeriti pučanstvo da samo njihova politika vodi iz privredne krize. Zato je pučanstvo bilo za njih, zato je prihvatilo tu ideologiju, tu masovnu odgojnu kampanju koju su vodili intelektualci. Intelektualci su moralno uvijek najslabiji dio pučanstva. Prve grupe koje su se priključile nacistima bili su studenti i sveučilišni profesori. Oni su bili zaraženi nacionalizmom, htjeli su odgovor na pitanje o porazu u Prvom svjetskom ratu. Osim toga bilo je opasno usprotiviti se.

➤ **Mislite li i danas tako: jesu li intelektualci slabi?**

Da, da, uvijek. Ali intelektualci su i predvodnici opozicije. Uvijek isto.

➤ **Donald Trump nije intelektualac.**

Trump je desni anarhist, neuračunljiv, ide protiv vlastite organizacije, Republikanske stranke i protiv svoje vlade. Ali na njegovoj su strani trojica visoko inteligentnih, ekstremno radikalnih političara: ministar nacionalne sigurnosti John Bolton, ministar vanjskih poslova Mike Pompeo i ministar obrane James Mattis. Svi oni misle kao Džingis-kan, ali su visoko inteligentni i dobro pripremljeni.

➤ **Kad vidite što se događa danas u Njemačkoj, uspjeh Alternative za Njemačku (AfD), ekscese u Chemnitzu, ne uočavate li sličnosti s usponom nacista? Može li se to ponovno dogoditi?**

Postoji čudesna hebrejska poslovice: nakon pada Drugog hrama svaki prorok je ili nemušto dijete ili idiot. Da-

Izraelski povjesničar Yehuda Bauer pripada najuglednijim istraživačima Holokausta i genocida uopće. Rođen je kao Martin Bauer 6. travnja 1926. u Pragu u židovskoj obitelji. Od početka 1930-ih roditelji, oboje cionisti, pripremali su odlazak i napokon 1939. emigrirali u Palestinu. Martin (Yehuda) školovao se u Haifi i studirao povijest na sveučilištu Cardiff (Wales), s prekidom u doba arapsko-izraelskog rata 1948. u kojem je sudjelovao kao pripadnik *Palmacha* (paravojne organizacije). Živio je neko vrijeme u kibucu Shoval i 1960. doktorirao tezom o Britanskom mandatu nad Palestinom na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu. Potom se zaposlio na Institutu za suvremeno židovstvo istoga sveučilišta, baveći se istraživanjem Holokausta. Gostovao je na uglednim američkim sveučilištima (Brandeis, Yale, Clark, Richard Stockton College), osnovao časopis *Holocaust and Genocide Studies*, bio član uredništva *Enciklopedije Holokausta* (*Encycpaedia of the Holocaust*) Jad Vašema, od 1996. do 2000. voditelj Međunarodnog centra za istraživanja Holokausta (*International Centre for Holocaust Studies*) Jad Vašema, gdje je do danas znanstveni savjetnik. Materinski mu je jezik njemački, a govori češki, slovački, poljski, hebrejski, jidiš, engleski i francuski. Autor je brojnih knjiga i studija o Holokaustu i genocidu. Godine 1998. dobio je Izraelsku nagradu (*Israel Prize*), najviše državno priznanje, a 2001. izabran je za člana Izraelske akademije za znanost i humanističke studije (*Israel Academy of Sciences and Humanities*). Godine 2008. Grad Jeruzalem imenovao ga je počasnim građaninom i odlikovao nagradom *Yakir Yeroushalayim*, koja se daje osobama iznad sedamdeset godina za zasluge u kulturi i obrazovanju. Živi u seniorskoj rezidenciji u Jeruzalemu, u neposrednoj blizini Jad Vašema.

Posljednji javni nastup Yehude Bauera bio je 29. svibnja 2019. u Centrum Judaicum, u nekadašnjoj Novoj sinagogi u Berlinu, gdje je puna dva sata u prepunoj dvorani govorio i odgovarao na pitanja iz auditorija. Na pitanje što će za istraživanje i sjećanje značiti kad više ne bude svjedoka ni preživjelih, odgovorio je na kraju, kao da se oprašta: „Postoje stotine tisuća svjedočenja u Jad Vašemu i Zakladi Šoa (Shoa Foundation u Los Angelesu). Da, nastavit ćemo ili – vi ćete nastaviti.“

U velikom razgovoru koji je 21. listopada 2018. vodio s dopisnicom novina *Berliner Zeitung* iz Izraela, novinarkom i spisateljicom Anjom Reich (1967), skicozno i širokopotezno osvrnuo se na svoj život i rad, potvrdivši se kao dosljedan i mudar, visoko moralan i nadasve human čovjek. Ukratko: kao *menš*, što, posuđeno iz njemačkoga, na jidišu znači: osoba od integriteta i časti.

Donosimo ga u cijelosti.

kle, ne, ne znam što će nastati od toga, nisam prorok, ali opasnost postoji, iako nije kao 1933, drukčije je.

➤ Što je drukčije?

Antisemitizam ima danas samo sporednu ulogu. Danas se ne napadaju Židovi, nego se napada politika CDU-a i SPD-a, liberalna sredina. Posvuda se napada liberalizam. U Putinovoj Rusiji, u Poljskoj Kaczynskog, u Orbanovoj Mađarskoj, u Netanjahuovom Izraelu, u Trumpovoj Americi i Salvinijskoj Italiji. Nije svuda isto, ali ima mnogo sličnosti i ima veze s činjenicom da je pučanstvo izgubilo kontakt s vladom.

➤ Kakvu ulogu u tome imaju izbjeglice?

Izbjeglice su okidač i realni problem, zato što se sastoje od posve različitih skupina i bježe zbog posve različitih razloga. Afganistanski suniti, koji dolaze iz viših društvenih slojeva, bježe zato što talibani ponovno žele preuzeti zemlju. Šijiti iz Iraka bježe zato što ne žele služiti vojsku. Suniti iz Sirije bježe od šijita. Među izbjeglicama ima i sirijskih kršćana. Kršćanstvo je u Siriji zapravo izbrisano. Eritrejci pak bježe od diktature u vlastitoj zemlji. Muslimani bježe iz Srednjoafričke Republike zato što ih ugrožavaju kršćani. A postoje i Ukrajinci, o kojima nitko ne govori. I svi dolaze u Europu i tamo ih gledaju kao homogenu grupu.

➤ Što to znači za Njemačku, kamo je 2015. odjednom pristiglo više od milijuna izbjeglica?

Kao i kod svih masovnih integracija, to znači da će rezultat biti posve drukčije društvo, drukčija kultura. To treba prihvatiti.

➤ A upravo to ljudi ne žele...

Tako je. Ali tako je uvijek bilo u povijesti. I ovdje kod nas postoje veoma različite etničke grupe, o homogenosti se može govoriti samo uvjetno. Uzmite Palestince. Postoje od 1912. To je bilo prvi put kako je Palestina spomenuta u jednim novinama u Haifi. Dotad je to što je sada Palestina bio dio Sirije. Ako uopće, stanovnici su se izjašnjavali kao Južni Sirijci. Onda su se pojavili kolonijalisti, Francuzi i Englezi, tek tada je nastala Palestina, palestinski narod. On je posve nov. Ali to ne znači da nije narod. Svakako je narod.

➤ Što čini narod?

Kad velika grupa ljudi kaže mi smo narod, onda su narod. Zadržimo se kod Palestinaca. Većina stanovništva potječe od seljaka: od Grka, Židova, Rimljana, koji su nastavili zemlju. Budući da su muslimani morali plaćati manje poreze, prešli su na islam. Sa Židovima je bilo slično. U prvom stoljeću prešlo je otprilike dva milijuna ne-Židova na judaizam, zato što je u Rimskom Carstvu vladala kulturna kriza. Neki bi rabin rekao: odakle vam ta glupost? Ali tako je bilo.

➤ Stiže li s muslimanskim izbjeglicama u Njemačku novi antisemitizam?

Stiže, naravno. U današnjem islamu antisemitizam je gotovo pravilo. Potpuno besmisleno, jer u arapskim zemlja-

ma gotovo i nema Židova. Najradikalniji su antisemiti u Pakistanu, gdje uopće nema Židova. To je ideologija, potpuno udaljena od stvarnosti, i zapravo bi se neradikalni muslimani i Židovi morali udružiti. Ali to nije jednostavno. Centar za istraživanje antisemitizma u Berlinu ima veoma važnu zadaću: nastoji uspostaviti tu alijansu.

➤ Antisemitizam se danas često izjednačuje s kritikom Izraela. Kako to odijeliti?

To je prilično jednostavno. Kritika Izraela, pa i veoma oštra kritika, nije antisemitizam, kad je riječ o kritici vlade ili politici vlade. Ali u trenutku kad se kaže da je osnutak Izraela bila pogreška, da je Izrael cionistički projekt, to znači izbrisati Izrael, a to znači genocid nad Židovima. To je antisemitizam.

➤ Je li pokret BDS (Boycott, Divestment and Sanctions) kojim se želi Izrael privredno, kulturno i politički izolirati i okončati okupaciju zapadnog Jordana, antisemitski?

Taj pokret nije usmjeren samo protiv naseljenika u zapadnom Jordanu, nego bojkotira Izrael kao cjelinu, to jasno govore. I isto tako veoma jasno kažu da je Izrael nelegitimna država. A nezakonitu državu treba uništiti. BDS često uspoređuje Izrael s južnoafričkim apartheidom. Ali razlika je u tome što nitko nije htio uništiti Južnoafričku Republiku. Nitko nije predložio da se Nizozemci istjeraju. Željela se uspostaviti jednakost, izmijeniti JAR, a ne uništiti državu. U tom smislu mislim da je Bojkot pogrešno sredstvo. A tko je protiv okupacije zapadnog Jordana neka se bori na licu mjesta, a ne protiv prodaje avokada u Berlinu ili bilo gdje drugdje.

➤ Uznemiruje li vas to što je taj pokret tako snažan?

Da, ali srećom ne postiže ništa. Izraelskoj privredi ide odlično.

➤ Nedavno ste premijeru Benjaminu Netanjahuu sugerirali da se kloni rasprave o Holokaustu. Zašto?

On o tome ne zna ništa.

➤ Kako to mislite?

Holokaust je uvijek tu, on je kolektivna trauma. Ali ne samo desni, nego i lijevi iskorištavaju tu traumu za političke ciljeve. Na primjer, potpuno je pogrešno reći da je Iran isti kao i nacistička Njemačka. Iran jest prijetnja, ali oni nisu nacisti, a mi nismo u Trećem Rajhu.

➤ U čemu je razlika?

U tome što Izrael postoji. I možemo se braniti. Tridesetih i 1940-ih Židovi su bili posve bespomoćni i nisu se mogli braniti. Osim toga, u Europi danas ne postoji ni jedna vlada koja odobrava antisemitizam.

A i među muslimanskim zemljama ima samo nekoliko otvoreno antisemitskih zemalja. Imamo saveznike, nismo više sami. Ni u Njemačkoj. Čak i AfD (Alternativa za Njemačku) nastoji dovesti Židove u svoju stranku. Kad imate takve prijatelje, ne trebate neprijatelje.

➤ Kako objašnjavate tu alijansu?

AfD je desni pokret, povezan s drugim desnim pokretima s kojima dijeli uvjerenja. Zašto, na primjer, sadašnja izraelska vlada koalira s desnom litavskom vladom i s poljskom? Poljaci vole Židove, osobito mrtve, kako znamo, sa živima je malo drukčije. Ali imaju izvanredne privredne veze: Izrael prodaje Poljskoj oružje, samo se o tome ne smije govoriti. Poljska zauzvrat u Ujedinjenim narodima ne glasuje protiv Izraela. Za sadašnju izraelsku vladu to je mnogo važnije nego Holokaust.

➤ Kako ste zapravo postali istraživač Holokausta?

Nakon susreta s Abbom Kownerom, vođom partizanske grupe u Litvi, poslije piscem. Upravo sam bio napisao knjigu o židovskom društvu u Palestini za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Kowner mi je kazao: Tratiš vrijeme. Što je najvažniji događaj u židovskoj povijesti? Holokaust, rekoh. Zašto onda ne pišeš o tome?, zapitao je. Nisam bio u tome, a i bojim se, odgovorio sam. A on odgovori: To je dobra podloga. Time me uvjerio.

➤ Što mislite kad kažete: nisam bio u tome? S roditeljima ste 1939. otišli iz Praga u Palestinu. Zar to nije bio bijeg pred nacistima?

Moj je otac bio cionist, bio je i pisac i napisao je knjigu protiv nacizma. Oduvijek se htio odseliti u Izrael. Prvi put je otišao onamo 1934. da se ogleda, a onda je pripremao seobu. Vizu je dobio 1938. i u noći kad su umarširali Nijemci mi se prešli granicu prema Poljskoj. Ali to je bilo slučajno, za nas je to bila posve normalno emigracija.

➤ Što ste učinili sa svojim stvarima, sa stanom u Pragu?

Sve smo prodali, morali smo dokazati da imamo novaca, tisuću engleskih funti, to je bila velika svota, trebalo je četiri godine da je skupimo.

➤ Često ste se svađali sa svojim ocem, kazali ste jedanput. Zašto?

Zbog marksizma i socijalizma. Veoma žestoko. Ja sam bio za, on protiv. Obojica bismo pocrvenjeli u licu. Ali onda bi on odjednom rekao: *Okay*, sada je dobro. Što znači *okay*, pitao sam. A on odgovori: Rekao sam što mislim, i ti što misliš, zaigramo sada partiju šaha. Naučio sam od njega više nego od svih drugih. Bio je čudesni odgojitelj. Nemam boga, ali imao sam oca.

➤ Jeste li i svoju djecu naučili da se svađaju i bore za svoje mišljenje?

Jesam, nastojao sam. Jedan od mojih sinova odselio se u Australiju. Htio je otići jer se nije slagao s vladom. Bio je voditelj ureda za sigurnost El Ala u Kairu i nije se više mogao identificirati sa svojim poslom. Prihvatio sam to. Bila je to njegova odluka. I sa svojim unucima razgovaram posve otvoreno. Dvoje upravo razmišljaju što će raditi. Blizanci su, dečko i djevojka, imaju 21 godinu.

➤ I?

Mogu ih savjetovati, ali odlučiti moraju sami. Dečko je još u armiji, želi studirati u Haifi i biti strojarski inženjer. Djevojka je završila vojni rok i na šest tjedana otišla u Ameriku da u Teksasu čuva židovsku djecu. Djeca je obožavaju, ali ona je rekla, nije to za mene: razmažena američko-židovska djeca.

➤ Zanimaju li se vaši unuci za Holokaust?

Da, katkad držim predavanja u Jad Vašemu i oni dođu slušati. Srećom, ni jedan ne želi postati istraživač Holokausta.

➤ Zato što su u djetinjstvu toliko toga već čuli...

Ne, u obitelji ne govorim o tome. Obitelj je za mene olakšanje od pritiska pod kojim sam uvijek.

➤ Gdje danas najbolje prolazi ta tema? U Izraelu se tuže da se o Holokaustu uči previše, u Njemačkoj se diskutira je li takvih tema premalo.

Ovdje u Jad Vašemu jednostavno pripovijedamo kako je bilo, ne tjeramo propagandu, ali ni radikalnu kritiku. Neka mladi stvore vlastiti sud. Ali dolaze i odrasli iz mnogih zemalja: učitelji, suci, odvjetnici, novinari. Ja još držim predavanja, izlažem svoje mišljenje. Događa se da nešto što predajem drugi povjesničari odbacuju ili vide drukčije. To je u redu.

➤ Je li slučajno što živite ovdje u seniorskoj rezidenciji tako blizu Jad Vašema?

Nije, moja je žena neposredno prije svoje smrti sve organizirala. Upisala me, a da nisam znao.

➤ Je li vas to razljutilo?

Nikako. Sve što je učinila za mene bilo je dobro.

Šoa je pojava bez premca. No nije to zbog patnje žrtava. Židovi nisu patili manje od drugih žrtava genocida. Ubojstvo djece, tortura, ubijanje ljudi, ponižavanje – svega je toga bilo i prije. No ono zbog čega je Šoa bez premca to je totalitet, težnja nacista do dohvata svakog čovjeka koji se definira kao Židov; da ga registriraju, obilježe, ponize, razvlaste, koncentriraju, transportiraju, ubiju. Svakoga pojedinog čovjeka. Toga nikada prije nije bilo.

Drugo je globalitet, naime da se genocid ne provede samo u Njemačkoj, Poljskoj, Francuskoj, sovjetskoj Rusiji i na Balkanu, nego na cijelom svijetu. Jer nordijsko-arijevska vladalačka klasa ili rasa neće moći zavladati, ako na zemaljskoj kugli bude još Židova. Ta volja za uništenjem – univerzalnim – to je bez premca.

Što je zapravo bio nacionalsocijalizam? Bila je to posve nova revolucija, ona je htjela nešto sasvim novo, čega još nije bilo, a to je preurediti čitavo čovječanstvo u rase. Koje uopće ne postoje! Svi potječemo iz Afrike, nema rasa, to je pseudoznanost. I na toj tlapnji trebalo je sagraditi novo čovječanstvo, s nordijsko-arijevskom rasom na čelu i potom čitavu hijerarhiju – ali bez Židova, njih neće biti. Stoga neusporedivost Šoe velikim dijelom proizlazi iz neusporedivosti nacionalsocijalizma.

Nacionalsocijalizam je bila fundamentalistička ideologija. Nacionalsocijalizam, kao i komunizam, bili su terorističke ideologije, još i prije nego su zasnovale države. Nacionalsocijalizam je obećavao Nijemcima i ostalim Germanima čudesno narodno zajedništvo, mir koji počiva na prevlasti. To je bio konsenzus o utopiji, postignut u njemačkom društvu već 1938. i 1939. godine.

Neobično je važno zapamtiti: univerzalne su utopije ubilačke. Radikalne univerzalne utopije radikalno su ubilačke; moramo se čuvati univerzalnih utopija, one su opasne za ljude i čovječanstvo.

(Yehuda Bauer: fragmenti iz teksta *Novembarski pogrom – povijesni i aktualni kontekst*, 1989.)

➤ Kako živite tu?

Vrlo dobro. Imam vlastitu radnu i spavaću sobu, dnevni boravak. Ovdje imam i nešto prijatelja. Kao posljednja postaja vrlo je udobno.

➤ Kako se nosite s time da ćete uskoro umrijeti?

Pa, dok budem mogao, radit ću, pišem upravo dvije nove knjige. Jednu o Romima, drugu o antisemitizmu i aktualnoj politici.

➤ I redovito pišete za novine *Haa'retz* i kritizirate izraelsku politiku, prije svega nov zakon o nacionalnostima, koji je na štetu manjinama.

Da, jer smo mi židovska država s jednakopravnom ne-židovskom manjinom. I zato ne trebamo zakon. Potpuno suvišno. Jer, što smo mi? Pakistanci? Ili Bolivijci? Mi smo Židovi u Izraelu. A to ne treba stalno ponavljati. Možemo odlučiti hoćemo li ostati ovdje ili se odseliti. Ja sam to uvijek odbijao.

➤ Zašto?

Zato što sam Židov, i zato što mi je udobno biti ovdje, i zato što svoju univerzalnost i svoje odbijanje nacionalsocijalizma i kao Židov mogu izživjeti ovdje u Izraelu.

(S njemačkog prevela Snješka Knežević)

Prije 75 godina umro je Miklós Radnóti (1909–1944)

Sudbina za potomstvo

Konačno istraživanje njegovih posljednjih dana otkrilo je da su Radnótija smaknuli mađarski vojnici koji su, nesposobni da nađu bolnicu u koju bi smjestili dvadeset i dvojicu bolesnih zatvorenika, odlučili da ih se oslobode brutalnom likvidacijom. Muškarce su prisilili da iskopaju vlastiti grob, u kojem su potom svi redom streljani, osim posljednjega, kojemu je naloženo da prekrije tjelesa zemljom te je onda i on ubijen lopatama

Piše Marianna D. Birnbaum

Miklós Radnóti i Fanni Gyarmati

U Abdi, malome selu u zapadnoj Mađarskoj, 23. lipnja 1946. ponovo je otvorena masovna grobnica. Taj događaj nije bio neuobičajen u tome stadiju mađarske povijesti. Rijetko da je prošao i jedan dan, a da vlasti jednog ili drugog područja nisu primile vijest da su mještani naišli na mrtva tijela ili po poljima na brzinu zemljom prekrivena grobišta. Prema izvještajima prethodnih istraga, na po prilici šesto stopa udaljenosti od rječice Rábce, koja teče kroz to područje, smaknuti su zatvorenici iz nekoga prisilnog radnog logora. Ekshumacija koja je uslijedila bila je vrlo tegobna: tjelesa su bila dijelom raspadnuta i mrtvozornici su morali identificirati pokojnike te ustanoviti vrijeme i uzrok smrti na temelju krpa odjeće i komada papira u raspadu. Ovi su predmeti nađeni na lešu zabilježenu pod brojem 12: „Posjetnica s imenom Dr. Miklós Radnóti tiskanom na njoj. Legitimacija s koje se vidjelo da je majčino ime glasilo Ilona Gross. Očevo ime nečitko. Rođen u Budimpešti 5. svibnja 1909. Uzrok smrti: ustrijeljen u glavu. U stražnjem džepu hlača nađena je tekica, natopljena tjelesnim tekućinama i pocrnjela od mokre zemlje. To je očišćeno i osušeno na suncu.“

Na prvoj stranici bilježnice bio je kratak tekst na mađarskom, srpskom, njemačkom, francuskom i engleskom. Posljednji spomenuti glasi „...contains the poems of the Hungarian poet Miklós Radnóti...to Mr. Gyula Ortulay, Budapest, University lecturer... thank you in anticipation“. Slijede njegove posljednje pjesme s konačnim zapisom datiranim s 31. listopada 1944:

Pao sam kraj njega, tijelo mu se okrenulo
i kao nategnuta žica
bijaše već napeto.

U potiljak. – Tako ćeš i ti skončat – šapnuh sebi –
samo mirno leži.

Strpljivost sad smrću cvjeta. –

Der springt noch auf – čuh iznad glave.
i krvlju izmiješano blato suši se na ušima.

Opisana smrt nije još bila njegova vlastita, bili su to posljednji trenuci Miklósa Lorsija, također zatvorenika, nekada glasovita violinista, čiju tragičnu sličnost pjesnik aludira, uspoređujući je s nategnutom žicom.

Radnóti je strijeljan u studenome 1944. i pokopan u masovnoj raki u Abdi. Godine 1959, kad se evocirao njegov pedeseti rođendan, Ortutay je rekao da je s posljednjim riječima – mislio je na njemački citat – Radnóti iskupio svoj narod od sramote njegova umorstva. Konačno je istraživanje njegovih posljednjih dana ipak otkrilo da su Radnótija smaknuli mađarski vojnici, koji su, nesposobni da nađu neku bolnicu u koju bi smjestili bolesne zatvorenike, odlučili da se riješe dvadeset i dvojice svojih zarobljenika. Muškarce su prisilili da iskopaju vlastiti grob, u kojem su potom svi redom streljani, osim posljednjega, kojemu je naloženo da prekrije tjelesa zemljom te je onda i on ubijen lopatama.

Miklós Radnóti, jedan od najistaknutijih mađarskih pjesnika dvadesetog stoljeća, doživio je svega trideset i pet godina, ali je i njegovo rođenje bilo zamračeno tragedijom. Stajalo je života njegovu majku i brata blizanca, kao što je to opisao u jedinom proznom tekstu, *Gemini*. Tuga i osjećaj krivnje zbog te dvostruke tragedije pratili su Radnótija cijeloga stvaralačkog vijeka. U jednoj pjesmi, napisanoj na dvadeset i osmi rođendan, traži svoj *raison d'être*, osvrćući se na taj isti događaj:

Nasilno, ružno dijete sam bio,
Majko blizanca, ubojica tvoj!
da l' brat se mrtav rodio,
il' poživje pet minuta,
ne znam, al' u jauku i krvi
podignuše me tad na svjetlost
kò zvjerku malu koja pobijedi
i netom pokaza svoju vrijednost:
za njom dvoje mrtvih.

...

Majčice, žrtvo krvava,
izrastoh u muškarca ja,
sunce snažno zasljepljuje,
mahni mi rukom leptira,
da dobro je to, da ti znaš
i zalud da ne živim ja.

(svibanj 1937)

Rani raspad njegove obitelji tema je *Pjesme sjećanja* (1933), u kojoj priziva posljednje očeve trenutke.

Ništa ne bi bilo lakše no pokazati da se tijekom života Radnóti pripremao na smrt. Nije to bila samo neumoljivost prolaznosti koja mu je stalno bila na umu, već predosjećaj da će umrijeti kao mlad čovjek. To uvjerenje nije bila dekadentna poza simbolista s konca devetnaestoga stoljeća, ili postimpresionista iz dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, nego objektivna analiza povijesnih događaja, signala koje je pretvarao u poetsku vagu svog života. Kao što su nas Kafka, Musil ili Krleža podarili *predigrom*, zastranjenjem nazočnim u današnjem svijetu, tako se i Radnóti u svojim pjesmama kretao putem koji je konačno završio u Abdi.

Ipak, nije on bio pjesnik pesimizma: možda su najpotresniji u njegovu opusu ponos i zadovoljstvo s kojima je sabrao i oblikovao u pjesme rijetke trenutke sreće, te malobrojne trenutke bezbrižne radosti, kakvi su mu se nudili za kratka života.

Završivši gimnaziju, poslušavši savjet svoga tutora, Radnóti je proveo godinu dana u Liberecu, u tadašnjoj Čehoslovačkoj, kako bi izučio neku struku: tekstilnu tehnologiju. Pokušao je naučiti „nešto korisno“, no nije bio kadar nastaviti s time te je 1930. pošao na sveučilište u Szeged te upisao studij francuskog i mađarskog jezika. Szeged je imao veliki utjecaj na Radnótijev književni rad. Tamo je upoznao i najprisnije prijatelje, među ko-

jima i Gyulu Ortutaya. Istovremeno je objelodanio prvi svezak poezije, *Poganske pozdravne pjesme*, nagovještavajući identifikaciju s mladim revolucionarima. Godinu poslije drugi svezak, *Pjesma novih pastira*, zaplijenjen je, a pjesnik se morao suočiti sa sudskim procesom, optužen zbog subverzije i bogohuljenja.

Rana poezija Radnótijeva je buntovnička, ali ne u čistom političkom smislu. Bunio se protiv ukusa onih kritičara kojima se sviđala konvencionalna literatura. Njegova poezija, bogata nadrealističkim slikama i pisana u slobodnim stihovima, trebala je razbiti brane mlačnih tradicija. Mlada i otvorena svemu novomu, Radnótijska se duboko dojmila izložba kolonijalnih naroda, koju je posjetio na svom prvom putu u Pariz 1931. Umjetnička dostignuća *primitivnih* kultura, koja se tako često odražavaju u Picassovim djelima i djelima njegovih suvremenika, našla su puta i prema njegovoj poeziji nakon pjesnikova boravka u Francuskoj. Istovremeno se u njegovim stihovima pojavljuju socijalne teme, teme socijalnog protesta. Te su pjesme nadahnute Radnótijskim kratkim djelovanjem unutar pučke ljevice u Szegedu. Često su se citirale nakon 1945, a njihovo se političko značenje i odveć isticalo, umnogome zahvaljujući i njegovim preživjelim prijateljima.

Potkraj dvadesetih i početkom tridesetih godina mladi pisci tvorili su neformalnu udrugu kojoj su pripadali svi na ljevici, od buržujskih liberala do onih koji su mislili da su komunisti, a svi su se protivili tradicionalnoj *akademskoj literaturi*.

Skupina je imala eklektičko obilježje te su osobni stil i omiljene teme činile da jedan ili drugi od njih odabere određeni politički stav unutar široka raspona. Ipak, 1933. okončala je taj relativno snošljiv stav i polarizacija ideja počela je poprimiti sve ozbiljniji i opasniji oblik. Mnogi su je već 1931. i 1932. napustili, osjećajući da su nade za socijalne promjene bile jalove. Nakon što je Hitler prigrabio vlast, mnogi su se približili desnici, da bi se potkraj desetljeća pretvorili u vatrene pristaše nacionalsocijalizma. I Radnótijsvo odustajanje od izravna političkog angažmana započelo je 1933, s brzim širenjem fašističke ideologije. Nije stao ni na čiju stranu, socijalističke teme postaju manje važne, a zamjenjuje ih potraga za humanističkim idealom koji prožima njegovu kasniju poeziju, da bi kulminirao u velikim antifašističkim, pacifističkim pjesmama posljednjih godina. Humanizam je bio jedini put kojim je pjesnik, u nemogućnosti drukčije borbe, pošao u svrhu očuvanja ljudskih i kulturnih vrednota, ugroženih Novim poretom. Radnóti nije sudjelovao u Španjolskom građanskom ratu, no njegove pjesme neupitno odražavaju njegove simpatije u sukobu *tamo dolje na jugu*, a tu se dobro i zlo jasno mogu razlučiti. U *Prvoj eklogi* izvještava o sudbini Garcije Lorce, ali istovremeno pretkazuje bojazan za vlastitu budućnost u imaginarnom razgovoru između Pastira i Pjesnika:

Pastir

Garcia Lorca je mrtav! A to mi nitko ne kaza!

Vijesti o ratu tako se brzo šire, a pjesnik
ovako iščezne! Zar ga ne ožali još Europa?

Pjesnik

Nitko ne primijeti. Dobro je još ako vjetar po žaru
stihove krnje sred lomače nađe i upamti za se.

To će tek ostat' od djela radoznanu nam potomstvu

Bez obzira na njegovu zabrinutost za sudbinu svijeta, Radnóti je u prvome redu pjesnik pojedinca i stoga njegovo osobno iskustvo stječe istovrijedno značenje u njegovoj poeziji. Godine 1935. oženio je ljubav svoga života, Fanni Gyarmati, kojoj se obraća u nekoliko najljepših ljubavnih pjesama suvremene mađarske književnosti. Njihova struktura isprepletana je s jedinstvenim metaforama, kojih je najdarežljiviji izvor sama priroda. Slike prirode istodobno su medij u kojem se prezentiraju Radnótijsve socijalne i moralne poruke. I boje imaju posebnu ulogu u tom pjesničkom svijetu, i svoju ulogu, gotovo su uvijek simboličke, kako bi razdvojile osjećaje: one radosne od tužnih, a u konačnici one prepoznaju razaranje i smrt. Bijela i srebrna Radnótijsve su boje smrti i stoje naspram zlatne, koja simbolizira život i sreću. Blagoslov života često se prikazuje u *zlatnim sinegdohama*, sveden na zlatne uvojke Fanni ili na sunčane zrake kako padaju na njezino tijelo. U recima koji nas podsjećaju na one Majakovskog on piše:

... na zlatnoj kečki
dragane kriči svjetlost sunca,

sjena mi uzbibano raste k nebu
a drske mi godine dvadeset dvije
noćas će večerati tri zvijezde!

Posljedično, kako godine postaju sve tmurnijima, srebro i bijelo postaju prevladavajuće boje, gurajući zlatnu na vanjske rubove njegove mašte, u povremene opise željezne, ali nedostižne humanije budućnosti. K tomu, onima koje najčešće upotrebljava, Radnóti pridodaje simbolično značenje, gotovo svakoj boji spektra. U svojoj rekapitulaciji svijeta počinje govoriti o prirodi i njezine slike prebačene su u različite socijalne i etničke koncepte, pojavljujući se u metaforičkim metonimijama kao što su *to stabla s buntovnički grimiznim cvjetovima* ili *dva se maka lojalno deklariraju*. Simbolički izražaji, pokazujući preobrazbu slika i posljedica, česti su u njegovoj političkoj poeziji ranih tridesetih godina. Na sličan način, u sinestetskoj percepciji, ljudi i predmeti skupa žive, pate, strahuju i raduju se. Njihove razlike isprane su zamršeno isprepletenim pridjevima i predikatima, čovjek i predmeti skupa tvore čarobni svijet pananimizma, u kojemu je njihova podudarnost dovoljna da ih pokaže istovjetnim, kao u *Naivnoj pjesmi Ženi*:

Kad ona uđe, zaklikću vrata,
cvjetne tegle zalupaju tada
s kose joj snena plava mrljica
cvrkuće poput strašljiva vrapca.
Zakriči i stara strujna žica,
tromo si tijelo k njoj već upravlja
i sve kruži, bježi mi od slova.
Sad je tu, daleko bje za dana,
u ruci joj lat cvijeta makova
da njome smrt od mene odagna.

(5. siječnja 1940)

Trenutno, pridodan bračnoj sreći, profesionalni mu je uspjeh učinio njegov dnevni život svjetlijim. Godine 1934. Radnóti dovršava i objelodanjuje doktorsku disertaciju. Bila je to monografija o Margit Kaffka, izvrsnoj pjesnikinji iz *fin-de-sièclea*. Ipak, budući da nije mogao dobiti posao profesora, bio je prisiljen podučavati na školi stenografije svoga svekra, dok je Fanni zarađivala dajući privatne poduke. No on je sve više dolazio na glas, a *Nyugat*, najugledniji literarni časopis u Mađarskoj, objavljivao je njegovu poeziju i tiskao osvrt na njegove pjesme. Godinu poslije tiskana je njegova zbirka *Novi mjesec*, u kojoj su mirni, zadovoljni trenuci sve rjeđi. Osjećaj idile nestao je, a bojazni su postale proročke. Njegova zbirka iz 1936. naslovljena je *Samo šćite gore i dolje, vi osuđeni!* Premda je sadržavala nekoliko pjesama razigrana šarma, prevladavajući je ton bio skupljen u kratkoj pjesmi:

Hodaj, na smrt osuđeni!
vjetar i mačka za grmom,
pred tobom se mračna stabla
ruše: staza je postala
grbavom, bijelom i strmom.
Usahni, listu jesenji!
usahni već, strašni svijete!
sa neba sad sikće studen
na trave žute i krute
sjene divljih guski lete.

(1936)

Cesta koja se strmo spušta (1938) bio je posljednji svezak pjesama koji je priredio sam autor. Baumgartenova nagrada, kao i kratko putovanje u Francusku, zajedno s Fanni, označili su posljednje relativno mirno razdoblje prije no što je započela njegova definitivna kalvarija. Ali i u pjesama napisanim u Parizu njegov opravdani strah od budućnosti zasjenjivao je njegova sretna otkrića po muzejima i malim francuskim gradovima. Šarmantne *Cartes postales*, mini-žanr prema Apollinaireu, koji je Radnóti tako uspješno primijenio, izmjenjuje se s pjesmama pesimističkog izričaja i duboka straha. *Cartes postales* vratit će se u sudbonosnom nizu, u *Razglednicama* iz radnog logora. Od 1938. Radnótijsve se pripreme za smrt intenziviraju:

sad ležim posred uspomena ja,
đak što za smrt će brzo sazreti.

Manje se boji biološke smrti nego mogućnosti da prestane s radom. Najveću bol zadavao mu je strah da neće biti

Možda zvuči nevjerojatno, ali istina je da se Radnóti za svoga kratka vijeka pripremao na smrt. Nije to bilo samo pitanje neizbježne prolaznosti koja mu je stalno bila na umu, već pre-dosjećaj da će umrijeti kao mlad čovjek. To uvjerenje nije proizlazilo iz dekadentne poze, nego iz objektivne analize povijesnih događaja, signala koje je pjesnik pretvarao u poetsku vagu svoje egzistencije

kadar završiti svoj pjesnički rad, da će umrijeti i da će ga ocjenjivati na temelju *torza*, a ne cjelokupnog opusa.

Pišući vlastiti epitaf zabrinuto se pita „ali recite mi, hoće li preživjeti ono što sam napisao“. Pjesme usredotočene na smrt postaju sve brojnijima, a postoji svega nekoliko pjesama u kojima se ne pojavljuje ta riječ, a ni njezine simboličke boje. Usmjerava se novoj vrsti, eklogama (namjerno tako nazvanima), koje postižu najveću evokativnu snagu u oštru sudaru između oblika i sadržaja. Radnóti ubrzo napušta bukolički glas i tradicionalni razgovor pastira: strujeće, udarajuće poruke traže izmjenu strukture. Buntovničko odbijanje oblika i rime u njegovim ranijim godinama sada su zamijenjeni bistrim jezikom i neoklasicističkim stilom. Pobuna modernista bila je usmjerena protiv odveć organizirana svemira; suočavajući se s poludjelim svijetom u Radnótijsvu purificiranu obliku poezije, komprimirano skladani reci postaju nadomjestak za izgublenu pamet. Njegovi heksametri ne posežu za latinskim uzorima. Umjesto toga, obraća se mađarskim pjesnicima 18. i 19. stoljeća, stihovima Dániela Berzsenyija i Jánosa Aranya. Na novoj prekretnici, Radnóti ih je izabrao kao jedinu kulturnu zajednicu u kojoj se još mogao osjećati kao kod kuće.

Začudo, neke su od njegovih posljednjih pjesama domoljubne, iako posebne vrste. Najbolji je primjer *Ne mogu znati*, u kojoj se moguća žrtva poistovjećuje sa svojom zemljom, njezinom prirodom, njezinom poviješću, ali i tadašnjim osjećajem krivnje.

Ne mogu znati što drugom znači ovaj kraj,
meni je ta zemljica što plamti zavičaj,
daleko-uzbibani svijet djetinjstva mojega.
K'o grančica iz debla izrastoh ja iz njega,
s nadom da će ovo tlo primit' mi i tijelo.

Kod kuće sam. Kad uz noge mi klekne vjerno
koji grm, poznam mu i imena i cvijeta ...

(17. siječnja 1944)

Isti su osjećaji izraženi u njegovu dnevniku: „... moj narod ne vrišti na mene sa police za knjige, govoreći, idi odavde; krajevi moje zemlje otvaraju mi svoja blaga, trnje na grmlju me više ne grebe, nego drugo, stablo se neće uspeti na vrške prstiju, tako da ne mogu dosegnuti njegovo voće. Da sam to iskusio, ubio bih se, jer ne mogu više živjeti ovako kako živim, a ni ne mogu misliti i vjerovati u ikakvi drugi način. Tako je, kako se osjećam 1942, nakon tri mjeseca prisilnog rada u logoru i dva tjedna provedenih u posebnom kaznenom odjelu.“

Njegovo domoljublje nije naivno: Radnóti ne zatvara oči pred stvarnošću, ispunjen je osjećajem odvratnosti prema svijetu koji ga okružuje:

Na ovoj zemlji življah ja u doba
kad potkazati bješe vrlina a
krvnik, izdajnik i lopov junak –
a tko bješe nijem i nimalo zanesen,
i taj bje posve kao gubavac prezren.
Na ovoj zemlji življah ja u doba
kad zbog glasa moraše se kriti,
i gristi si šake od sramote –
zemlja poludje i usudu se strašnom
ceraše sva opita krvlju i blatom.

(19. svibnja 1944)

I usporedno jasno je svjestan svoga vlastitog, neizbježnog pada:

sve što mi preosta u sebi ću proživjet,
ne osvrćem se više, znam zaštitit me neće,
ni sjećanje ni čarke – kroz nebo zlo se kreće;
kad ugledaš me, družo, otiđi što prije.
Gdje stajaše negda anđeo s mačem –
možda nitko nije.

(30. travnja 1944)

Obavijest o prozivci iznova se pojavila usred njegova prijevoda *Na Tri kralja ili kako hoćete*, Radnóti je po treći put pozvan na prisilni rad. Odveli su ga u *Lager Heidenau* da radi u rudnicima bakra nedalekoga Bora, u dijelu Jugoslavije pod njemačkom okupacijom. Sredinom 1944. život koji podrazumijeva dostojanstvo javlja se u njegovim pjesmama kao nedostižan san:

Gdje li je noć? ta noć se više vratiti neće
jer tom što bilo je smrt će druge poglede dati.
Oni će sjedit' za stolom, u osmijehu žena se kriti,
piti iz naših čaša, što negdje sada bez groba
u pašnjacima neznanim, šumi dalekoj snuju.

(*Lager Heidenau, iznad Žagubice u brdima*,
17. kolovoza 1944)

Ako je i imao želju da preživi, bilo je to zbog poezije i zbog Fanni. Nada da će je iznova vidjeti, ulijevala mu je hrabrost i snagu da nastavi:

Usprkos njima živim sada –
ko uznik. Sve to čemu ja se nadam
otpisah al' naći ću pute tvoje,
za tebe prođoh pute duše svoje –
i putove zemalja; ako treba,
na grimiznu žaru, kroz ognje s neba
prijeći ću čarkom, al' ću se vratit;
žilav k'o kora stabla ja ću biti.

(*Lager Heidenau, kolovoz–rujan 1944*)

Tada je nastupilo njemačko povlačenje i *prisilni marš*, koji ga je za dva mjeseca doveo do masovne grobnice u Abdi.

Radnóti nije nikada napisao svoju *Ars poetica*, ali iz njegove ostavštine nije teško razabrati da je živio zbog svojih pjesama koje su bile razlog življenju. „jer vrijedim koliko riječ u mojoj pjesmi“ ispovjedio se ženi u *Kolebljivoj odi*, gdje je također napisao:

A ja ni sad ne umijem kazati tebi
što to meni znači kada, dokle radim,
ćutim ti zaštitnički pogled na sebi.

(26. svibnja 1943)

U neprestanoj brizi o svim potankostima, u stalnu nastojanju da pronađe najbolji, najrafiniraniji izraz, Radnóti je u riječi uložio svu intelektualnu i moralnu odgovornost. Pa čak i suočen s neposrednom opasnošću od smrti, najvažnije nagrizajuće pitanje njegova uma nije bilo kako se spasiti, nego kako osigurati da njegove pjesme u maloj bilježnici ne stradaju zajedno s njim.

Srećom, njegove su pjesme preživjele. Znađu ih napamet nova pokoljenja, uče se u gimnazijama i na sveučilištima u Mađarskoj. Veze između njegova rada i rada njegovih suvremenika otkrivaju se pomnim proučavanjem njegova rječnika i mikropoetičkih komponenta njegova jezika. Kao i svi veliki pjesnici, Radnóti je zainteresiranom čitatelju, laiku kao i znanstveniku, neiscrpan izvor. Stradao je mlad, ali je postigao ono čemu je najviše težio: postao je neotuđivim dijelom mađarske književnosti. A kako godine prolaze, sve je više priznat u europskim razmjerima kao pjesnički svjedok na istoj razini s Paulom Celanom i nobelovkom Nelly Sachs.

(Tekst je izvorno objavljen u *Canadian-American Review of Hungarian Studies*. Stihove su preveli Lea Kovács i Stjepan Blažetin, a tekst Ivan Mirnik.)

Likovne umjetnosti

Sunčana strana ulice

Četrdesetak djela nastalih u različitim tehnikama, ulju, akriliku, tušu, pastelu i akvarelu, tvore okosnicu zagrebačke izložbe Shoshe Talik, otkrivajući kako se umjetnica u izričaju koncentrira na impresiju

Piše Iva Körbler

Od 24. travnja do 19. svibnja ove godine u zagrebačkom Muzeju Mimara održana je izložba Shoshe Talik, akademske slikarice i pjesnikinje, rođene u Hrvatskoj, koja stvara i živi u Izraelu.

Autoričino stvaralaštvo, koje obuhvaća dvadesetak samostalnih i skupnih izložbi od 1968. do danas, predstavljeno je prvi put nakon 1999. u većem opsegu hrvatskoj javnosti, a izložba se zbog raspona izloženih djela može smatrati malom retrospektivom. Njezini radovi nalaze se u fundusu Državnog muzeja u Jeruzalemu (Israel Museum).

Shosha Talik rođena je 1938. u Slatini. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Osijeku, a slikarstvo je diplomirala na Likovnoj akademiji u Beogradu.

Godine 1965. sa suprugom Izraelcem preselila se u Izrael. Od tada živi i djeluje u Jeruzalemu, gdje je predavala likovni odgoj na nekoliko škola. Prvu izložbu crteža priredila je 1968. u Artist House, čija je članica do danas, a izlagala je i u Narodnom omladinskom kulturnom centru u Jeruzalemu.

Svestranost umjetničkog djelovanja Shoshe Talik iz područja likovnosti pretače se i u književnost, pa je poznata i kao pjesnikinja. Objavila je tri knjige pjesama na hrvatskom, talijanskom i hebrejskom. Za pjesništvo je 2012. osvojila prvu nagradu na međunarodnom natjecanju Premio Letterario creativitá. Tematika i motivi njezinih pjesama vezani su uz inspiraciju i probleme umjetničkog stvaranja, strast i hrabrost koji ju vode kroz život, prirodu kao još jedno važno utočište osim umjetnosti, uz vrlo dobro sinestezijsko povezivanje slikarstva, glazbe i književnosti – zvukova, stihova i boja koji ju okružuju.

Naime, treba pročitati pjesme Shoshe Talik da bi se do kraja shvatila lirski i koloristički apstrakcija koja se u kontinuitetu javlja u njezinom slikarskom opusu. Iako će neki kritičari ustvrditi kako je umjetnica na počecima bila stilski bliska apstraktnom ekspresionizmu i Jacksonu Pollocku, mi bismo bili skloniji takve odrednice uzeti s rezervom i inzistirati na morfologiji slike koja je po svojoj genezi mnogo bliža lirskoj i kolorističkoj apstrakciji, bez obzira na manje ili više dinamičan raspon slikarske geste. Jer ekspresivnost boje i geste umjetnika ne vodi automatski prema akcijskom slikarstvu i apstraktnom ekspresionizmu.

Četrdesetak djela nastalih u različitim tehnikama, ulju, akriliku, tušu, pastelu i akvarelu, tvore okosnicu zagrebačke izložbe, otkrivajući kako se umjetnica u izričaju koncentrira na impresiju, čak i u ranijim radovima iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća, gdje skicozno hvata muzičare i orkestre. U srži njezina slikarstva uvijek ćemo detektirati emotivne raspone, senzibilno hvatanje i prenošenje impresije u sliku ili crtež, jednako kao što je stalno vodi glazba.

Na tom tragu bilo bi mnogo preciznije i objektivnije ukazivati na sličnosti slikarstva Shoshe Talik s umjetnicima Bauhausa, koji su ustrajavali na povezivanju tona glazbe, stiha pjesme i određene nijanse (likovne) boje, radeći teoretski na uspostavljanju i traganju za istom frekvencijom na kojoj funkcionira jedan ton (nota),

Hrabrost je odlika poštenih: Shosha Talik

Sinestezijske veze

izrečeni stih i nijansa boje. To otvara mogućnost da se o apstrakciji i apstraktnim oblicima u likovnom opusu Shoshe Talik govori i kao o tzv. meditativnoj (kontemplativnoj) kolorističkoj apstrakciji, čak i kada poseže za crnim pigmentom akvarela i tuša. U recentnim radovima manjega formata, u kojima se alegorijski bavi motivom kruga na tragu kolorističke apstrakcije, Shosha Talik bliska je senzibilitetu za boju Roberta i Sonie Delaunay, ali se po metaforici približava krugovima i spiralama našega slikara Borisa Demura. Sama će umjetnica reći kako su krugovi posljedica spoznaje da naš život ne teče linearno, nego se vrti u krugovima. „Svaki krug ispunjen je našim životnim energijama, koje imaju kraj i novi početak.“ Stalno se vraćajući temama životne borbe, preživljavanja i hrabrosti, umjetnost Shoshe Talik nije tmurna, depresivna ni otužna, već puna svjetlosti, boje i Sunca. Ona je izabrala doslovce sunčanu stranu ulice, na kojoj nas „ustrajnost i ljubav vode kroz život“ (Shosha Talik). Stoga za cjelovito razumijevanje umjetničina svjetonazora valja prenijeti i njezinu misao o akvarelu: „Akvarel je čisti osjećaj koji posjedujemo za život!“. Na velikoj pozornici života umjetnica je izabrala vjeru u humanističke zasade Europe, potiskujući dimenzije kaosa koje su svuda oko nas, jednako kao što je u svoje stihove utkala mnogo nijansi židovske tradicije i religije: „Vjerovati, da će se svaka opasnost pretvoriti u pothvat i dobro djelo, za druge i za sebe. Ne očekivati nagradu. Hrabrost je odlika poštenih. To ne može svatko... Hrabrost ulazi kroz vrata smrti, kao pobjednik sa zastavom. Vrlo je malo hrabrih. Ostajem s njima.“ (*Biti hrabar*). Sve se te misli i emocije reflektiraju u njezinu slikarstvu, ponajprije kroz gestu i kolorit.

Pjesnički svijet

Moj prijatelj Jevrej

Piše Ibrahim Hadžić

BAKARNI NOVČIĆ

Moj prijatelj, Jevrej, izbeglica
Iz Sarajeva grada,
Posle žestoke svađe sa ženom,
Nervozno šetajući Novim Beogradom
I udarajući besno cipelom po zemlji
Iskopao je bakarni novčić.
- Daj, bolan, ti poznaješ te arheologe,
Pitaj ih je li čemu ovo?
- Ovo je divan primerak
Kasnorimskog novčića, sa lepom predstavom,
Na aversu, Julije Domne, druge žene
Karakaline.
On je nju mnogo voleo
I naložio je da se novac iskuje
S njenim likom.
Carica je na nekoj vrsti prestola.
Ponavljam, on je nju mnogo voleo –
Objašnjavala mi je mlada, vatrenih očiju
Ispod tamnih rešetki trepavica, kustos
Kabineta za numizmatiku, blago me dodirujući
Kolenom.
- I surovi Karakala – rekla je dalje,
Kao da gata – milovao je nežno lice
Svoje Julije –
Zagledajući u moje dugačke prste.

A otkuda taj novčić na vrhu cipele mog prijatelja,
Koji se upravo rastao od žene,
Otkuda na pesku Novog Beograda,
Tako lep znak ljubavi i pažnje, koji traje,
Bezmalob, dve hiljade godina?
- I to je deo očekivanih tajni:
Novčić je iz lokalne kovnice,
Koja je bila u današnjoj Sofiji.
Novi Beograd je bio močvarno područje,
Pa je preko baruštine
U vreme diktatora Tita
Nasuta zemlja
Iz Beograda i okoline.
Da li je u tom nanosu bio novčić, pitam se?
Mlada i lepa klasičarka okreće bakarni odlivak nežnim
Rukama. Zagleda mi u lice spremajući usne za poljubac.
- A druga moguća verzija je
Prozaična: iz Pančeva je ukradena velika Vajfertova
Zbirka novca. Da li je neko od lopova izgubio novac,
Ili je sa tržišta starina nekome ispio iz džepa,
Ali eto, to je veliki nalaz
I sreća vašeg prijatelja!
A šta vi tražite u toj priči –
Pitala me zbunjeno.

(24. XI. 1993)

Ibrahim Hadžić pjesnik i prirodnjak, rodio se 1944. u Rožajama u Crnoj Gori. Gimnaziju je završio u Novom Pazaru, a Filozofski fakultet (grupa Povijest umjetnosti) u Beogradu. U Beogradu je isto tako studirao i književnost.

Niz godina bio je glavni urednik redakcije Školskog programa Televizije Beograd koju je 1995. godine, kao nepodobni inovjerac, bio prinuđen napustiti.

Objavio je petnaest zbirki pesama i devet knjiga o gljivama. Prevodi poeziju s ruskog.

POREKLO

Ja sam Ilir, možda potomak onog nesretnika
Što mu još viri strela iz kičmenog pršljena
U Kragujevačkom zavičajnom muzeju. Ili Tračanin,
Možda Kelt,
Naravno ili potomak penzionisanog vojnika
Flavijeve legije,
A zašto ne i pripadnik Anta, kako su ih zvali Prokopije
i Mavrikije,
Ili Sloven.
Što da ne i Turčin, a možda i Semit,
Pa moguće je i Mađar.
Ko kaže da nisam Crnogorac? Ili stari Sorab?
Star sam skoro tri veka, jer o tome svedoči
Groblje mojih predaka
U kojem su sahranjeni svi moji
Do i iza askurđela i kurajbera.
Mogu pozvati nekog od stručnjaka
Koji otkopava lobanje
I da vam ih poturi na sto kao neoboriv dokaz.
I hvala bogu što ne posedujem porodično stablo
Koje bi me povezalo sa majmunom.
Star sam, i imam sve,
I nemam ništa!
Pa ko sam ja?

(2004)

VLAS

Jednom nam je, kao opomenu za svagda, Ruski pisac logorolog Ispričao priču o zlu: Robijaši sa Kolime Koji su na brodove Tovarili trupce sibirskih kedrova (Koji su bili namenjeni izvozu u svet), Između balvana Stavili bi pokatkad odsečenu ruku Da pošalju o sebi poruku. A oni koji su otovarali brodove	Nisu ništa, kao što znamo, preduzeli. Stajali su zbunjeno Kao prave neznalice i Čudili se novoj vrsti drveća Na kojem rastu ruke. A moja žena Nedavno kupila je prekrivače od pamuka Za kauč i fotelju U Orijent šopu. Dok sedim udobno u stolici Moji prsti neprestano Izvlače iz tkanja braonkaste ljuspice (Pamukove čaurice poput bubamarinih krila),	Ali i neretko napipam crnu, tvrdu, kao struna za pećanje, Iz kose dugačku žensku vlas. Satima je izvlačim isprepletenu Iz osnove ili potke. A šta u suštini Meni ta vlas znači? Ništa, Osim da je ta tkalja imala divnu, jaku crnu kosu. A zašto na početku ove pesme- zapisa Pominjem ruskog pisca, Mučenika iz sovjetskih logora?
--	--	--

(2008)

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 3 (144) Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2019 / sivan-tamuz-av-elul 5779-tišrei 5780 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeve 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

VJESNIK, a Zagreb

Zagreb*, 2019.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiberger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN **HR4223600001101558364**

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se finansijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH